

<https://doi.org/10.46991/hc.2023.19.1.072>

Coverage of the Turkish-Armenian war of 1920 in the Alexandria Daily Newspaper "Arev"¹

Tigran Ghanalanyan

<https://orcid.org/0009-0009-4231-9216>

PhD in History, Associate Professor, Chair of History of Armenia, YSU
tghanalanyan@ysu.am

Keywords: war, armed forces, press, Armenia, Turkey, fall of Kars, Armenian community of Egypt, 2020 Artsakh war.

The signing of the Treaty of Sèvres, the Turkish-Armenian war, the Sovietization of Armenia and other parallel events received a wide resonance in the Armenian diaspora press. In 1920, it was an indispensable source of information, including for thousands of Egyptian Armenians.

Alexandria's daily newspaper "Arev" published many articles, analyses, telegraph summaries, reprints related to the Turkish-Armenian war, relations between the two states, including the Sevres peace treaty, the issue of border determination, etc.

It is obvious that in Armenian circles there was unfounded optimism, an incorrect assessment of reality, as a result of which it was expected that in the event of a war against Turkey, the Republic of Armenia would be able to liberate the provinces of Western Armenia.

These sentiments continued in the first weeks of the war, when optimistic news prevailed, while the reality was completely opposite. It is interesting story of the fall of Karsa, and especially rumors about his return.

In the last stage of the war and after that, the search for the culprits in the defeat begins, where party contradictions were of great importance.

The perception and interpretation of the war of 1920 has certain parallels with the Artsakh war of 2020 (unreasonable overestimation of own forces and underestimation of the enemy's forces, search for traitors and culprits, etc.).

¹ The work was supported by the Science Committee of RA, in the frames of the research project No 21T-6A269. History and Culture. Journal of Armenian Studies, Vol.-1(19), 2023, pp. 72-103

Received: 25.01.2023

Revised: 14.03.2023

Accepted: 15.06.2023

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արեւ» օրաթերթում

Տիգրան Դանալանյան

ԵՊՀ հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ, պ.գ.թ.

Հիմնաբառեր` պատերազմ, զինված ուժեր, մամուլ, Հայաստան, Թուրքիա, Կարսի անկում, Եգիպտոսի հայ համայնք, 2020 թ. Արցախյան պատերազմ:

Սերի պայմանագրի ստտարգրումը, թուրք-հայկական պատերազմը, Հայաստանի խորհրդայնացումը և զուգահեռ այլ իրադարձություններ լայն արձագանք գտան սփյուռքահայ մամուլում: 1920 թ. այն տեղեկատվություն ստանալու անփոխարինելի սկզբնաղբյուր էր՝ այդ թվում բազմաձև եգիպտահայերի համար:

Ալեքսանդրիայում հրատարակվող «Արեւ» օրաթերթում լույս են տեսել բազմաթիվ հոդվածներ, վերլուծություններ, հեռագրական հաղորդումներ, արտատպություններ, որոնք առնչվում են թուրք-հայկական պատերազմին, երկու պետությունների միջև հարաբերություններին՝ այդ թվում Սերի պայմանագրին, սահմանի որոշման խնդրին և այլն:

Ակնհայտ է, որ հայկական շրջանակներում կար չհիմնավորված լավատեսություն, իրականության սխալ գնահատական, ինչի հետևանքով ակնկալվում էր, որ Թուրքիայի դեմ պատերազմ սկսելու դեպքում Հայաստանի Հանրապետությունը կկարողանա ազատագրել Արևմտյան Հայաստանի նահանգները:

Այս տրամադրությունները շարունակվում էին նաև պատերազմի առաջին շաբաթներին, երբ տիրապետող էին լավատեսական լուրերը, այնինչ իրականությունը ամբողջությամբ հակառակն էր: Հետաքրքրական է Կարսի անկման պարագան, ու հատկապես դրա վերագրավման մասին ասեկոսենները:

Պատերազմի վերջին փուլում ու դրանից հետո սկսվում է պարտության մեջ մեղավորներ գտնելու փնտրտուքը, որտեղ կուսակցական հակասությունները կարևոր նշանակություն ունենին:

1920 թ. պատերազմի ընկալումն ու մեկնաբանումը որոշակի զուգահեռներ ունեն 2020 թ. Արցախյան պատերազմի հետ (սեփական ուժերի անհիմն գերազնահատում ու հակառակորդի զորքերի թերազնահատում, դավաճանների ու մեղավորների փնտրտուք և այլն):

Освещение турецко-армянской войны 1920 года в александрийской ежедневной газете "Арев"

Тигран Ганалаян

к.и.н., доцент кафедры истории Армении ЕГУ

Ключевые слова: война, вооруженные силы, пресса, Армения, Турция, падение Карса, Армянская община Египта, 2020 г. Арцахская война

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արեւ» օրաթերթում

Подписание Севрского договора, турецко-армянская война, советизация Армении и другие параллельные события получили широкий резонанс в прессе армянской диаспоры. В 1920 году это был незаменимый источник информации, в том числе для тысяч египетских армян.

Ежедневная газета «Арев», издававшаяся в Александрии, публиковала множество статей, анализов, телеграфных сводок, репринтов, связанных с турецко-армянской войной, отношениями между двумя государствами, в том числе Севрским мирным договором, вопросом определения границы и т. д.

Очевидно, что в армянских кругах был необоснованный оптимизм, неправильная оценка действительности, в результате чего ожидалось, что в случае начала войны против Турции – Республика Армения сможет освободить провинции Западной Армении.

Эти настроения продолжались и в первые недели войны, когда преобладали оптимистические новости, тогда как реальность была совершенно противоположной. Интересна история падения Карса, а особенно слухи о его возвращении.

На последнем этапе войны и после этого начинается поиск виновных в поражении. Здесь имели большое значение партийные противоречия.

Восприятие и интерпретация войны 1920 года имеет определенные параллели с Арцахской войной 2020 года (необоснованная переоценка своих сил и недооценка сил противника, поиск предателей и виновных и т.д.).

Մուտք: Սույն աշխատանքի նպատակն է ուսումնասիրել 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արեւ» օրաթերթում: Սա մաս է ջանքերի ուղղված ընդհանրապես սփյուռքահայ իրականությունում պատերազմի մասին իրազեկվածության ու պատկերացումների, գնահատականների ու մեկնաբանությունների բացահայտմանը: Հետազոտության շրջանակներում խնդիր է դրվում ուսումնասիրել.

- Ի՞նչ աղբյուրներից էին ստացվում պատերազմին վերաբերող լուրերը,
- Որքանո՞վ էին լույս տեսնող տեղեկությունները հավաստի,
- Որքա՞ն ժամանակ անց են տեղեկությունները հասել եզիպտահայ համայնք,
- Ինչպե՞ս էր ազդում քաղաքական/կուսակցական գործոնը պատերազմի իրողությունների մեկնաբանության վրա,
- Ինչպիսի՞ քննարկում կար եզիպտահայ համայնքում պատերազմի վերաբերյալ,
- 1920 թ. թուրք-հայկական և 2020 թ. 44-օրյա պատերազմների մեկնաբանման ու գնահատման համեմատությունը:

Վերոնշյալ խնդիրները լուծելու համար ուսումնասիրվել են «Արեւ» օրաթերթի 1920 թ. օգոստոսից մինչև 1921 թ. մարտն ընկած ժամանակահատվածի բոլոր 89 համարները (այս շրջանում լույս է տեսել շաբաթական երեք համար): Դրանք ենթարկվել են բովանդակային վերլուծության ու կատարվել եզրակացություններ պատմական ու պատմահամեմատական մեթոդների կիրառմամբ:

Հարկ է նկատի առնել, որ եգիպտահայ համայնքը այս ժամանակաշրջանի հայ հասարակական-քաղաքական կարևոր կենտրոններից մեկն է: Այստեղ բավականին ազդեցիկ էր նոր ձևավորվող Ռամկավար ազատական կուսակցությունն ու իրեն հարող շրջանակը: Ուստի ՀՅԴ-ին ընդդիմադիր այս հոսանքի պարբերականում թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանման ուսումնասիրությունը թույլ կտա պարզել ժամանակի ընդդիմադիր քաղաքական ուժի կողմից դրա ընկալումն ու գնահատումը:

Պատերազմի նախօրյակին: Թուրք-հայկական պատերազմի մեկնարկից առաջ տրամադրությունները թե՛ Հայաստանում, թե՛ Սփյուռքում բավականին լավատեսական էին: Ակնհայտ է, որ կար ուժերի հարաբերակցության ու իրատեսական գնահատման ահռելի պակաս: Նույնիսկ պատերազմի մեկնարկից շաբաթներ անց ստացվող տեղեկությունները Հայաստանում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունների վերաբերյալ հիմնականում վկայում էին հայկական բանակի հաջողությունների մասին, որը հեշտությամբ կարողանում է վտարել թշնամուն տարբեր շրջաններից:

Կային ակնհայտորեն անիրատեսական ակնկալիքներ Հայաստանի ապագա սահմանների վերաբերյալ: Սևրի դաշնագրով Հայաստանի ստանալիք նահանգների վերաբերյալ ոգևորության հետ միասին կար նաև անսքող դժգոհություն, քանի որ հաճախ կարդում ենք, թե հայկական պետությանը պետք է տրվեին շատ ավելի մեծ տարածքներ:

Սևրի պայմանագրի ստորգրման մասին առաջին տեղեկությունը հրատարակվեց օգոստոսի 11-ին [Թուրք դաշնագիրը վերջապես ստորագրուեցաւ, Արեւ, 11.8.1920, 3], որն ավելի մանրամասն կերպով արդեն ներկայացվեց ամսի 13-ին: Ասվում էր, որ ի տարբերություն հույների հայերը չեն կարող շատ խանդավառվել, նախ քանի որ շատ մեծ զին վճարեցին տրվածի համար և հետո դրա կարևոր մասը միայն դաշնագրով է ՀՀ-ինը, դեռ նոր գոհողություններ պետք կլինեն վերջնականապես այդ տարածքներին տիրանալու համար [Թրքական դաշնագրին ստորագրումը, Արեւ, 13.8.1920, 1]¹:

Նույն համարում կարդում ենք հայկական բանակը գովերգող լուրեր, որոնց սկզբնաղբյուրը «Հայաստանէն եկած և զինուորական գործերու մօտէն տեղեակ» անձնավորություն է: Ըստ այդմ, ի տարբերություն նախորդ տարվա հայկական զորքը ներկայանում է որպես կարգապահ ու իսկական բանակ [Հայկական բանակը միշտ բարձր կը մնայ իր դիրքին մէջ, Արեւ, 13.8.1920, 2]: Այս ժամանակաշրջանում շատ են վերջինս հզոր, հաղթական ու գրեթե անպարտելի ներկայացնող նյութերը: Ակնհայտորեն դրանք բթացնում էին իրականության զգացումն ու անիրատեսական լավատեսություն ներշնչում:

Բացի հայկական բանակի հնարավորությունները գերագնահատելուց՝ զուգահեռաբար թերագնահատվում են թուրքական զորքերը: Մասնավորապես նույն օգոստոսի 13-ի համարում

¹ Ի դեպ պայմանագրի ստորագրման առթիվ եգիպտահայոց առաջնորդ Թորգոմ եպիսկոպոսը, հաշվի առնելով Եգիպտոսի քաղաքական «փափուկ» վիճակը, հանձնարարում է ազգակիցներին զգուշանալ աղմկալի կերպով իրենց ուրախությունը արտահայտելուց (Թրքական դաշնագրին ստորագրումը, Արև, 13.8.1920, 1): 1919 թ. ապրիլին Եգիպտոսի անկախության պաշտպանության շրջանակներում Կահիրեում տեղի էին ունեցել եվրոպացիների դեմ ելույթներ, որոնց ժամանակ թալանվել էին նաև հայերին պատկանող խանութներ: Ցուցրարները մտել էին նաև հայերի տներ ու սպանել մի քանիսին: Թեմական իշխանությունները այդժամ դիմել էին Վաֆդ կուսակցությանը, որի միջոցով արյունահեղությունը վերջացել էր (Թոփուզյան, 1978; Մկրտիչյան Լեւոն, Ցաւալի թիրիմացութիւն մը, Արև, 11.4.1919, 1):

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արև» օրաթերթում

կարդում ենք այն մասին, որ Քեմալի դիրքերը թուլացել են: Նա Քյազըմ Քարաբեքիրին հրամայել է հարձակվել Հայաստանի վրա, բայց էրզրումում գտնվող բանակը լրիվ կազմալուծված վիճակում է և երկար ժամանակ հավանական չէ, որ որևէ գործողություն կարողանա կատարել [Սովիեթները, Կովկասը եւ թուրք ազգայնականները, Արև, 13.8.1920, 3]: Նույն օրվա մեկ այլ հոդվածում էլ ասվում է, որ միլի շարժումը գործնականում գոյություն չունի [Ազատեան Թ. Ս., Թուրք բարաբարոսութեան մէկ նոր գիտը. Գավառի հայութեան վիճակը, Արև, 13.8.1920, 3]:

Խորհրդային Ռուսաստանի հետ զինադադարի կնքման լուրը հասավ ավելի ուշ, քան Սևրինը: Այդ մասին կարդում ենք միայն օգոստոսի 16-ին [Հայաստան եւ սովիեթները, Արև, 16.8.1920, 3]:

Իրականության ընկալման ցուցիչ է նաև օրինակ Պողոս Նուբարի կողմից Սևրի պայմանագիրը չստորագրելու հանգամանքը: Այդ մասին «Արև»-ում կարդում ենք, թե դաշնակից տերությունները սկզբունքորեն ընդունել էին Պ. Նուբարի որպես թուրքահայոց և արտասահմանի հայոց ներկայացուցիչ դաշնագիրը ստորագրելը, սակայն թուրքական պատվիրակությունը բողոքեց: Դաշնակիցները հարցը քննելուց հետո խնդրեցին Նուբարին չստորագրել դաշնագիրը: Վերջինս էլ հանուն հայոց շահերի համաձայնեց [Ազգ. պատուիրակութեան մէկ զեկոյցը, Արև, 16.8.1920, 3; Մ. Ս. Կ., Ազգ. պատուիրակութեան բողոքը վեհաժողովին, Արև, 10.9.1920, 1]: Այսպիսով դաշնակից տերությունները խնդրողի դերում են, իսկ Նուբար Փաշան ընդառաջում է նրանց:

Հայկական պահանջատիրության դրսևորումները նույնպես լավագույն վկայությունն են այդ շրջանում առկա իրական հնարավորությունների չգիտակցման ու կանխատեսումներ իրականացնելու անկարողության: Մասնավորապես նույն Պողոս Նուբարի ղեկավարած պատվիրակությունը օգոստոսի 14-ին բողոք էր ներկայացրել Կիլիկիայի և Խարբերդի վերաբերյալ՝ նշելով որ կիլիկիահայերը չեն համակերպվի Թուրքիայի տիրապետության տակ ապրելու հետ [Մ. Ս. Կ., Ազգ. պատուիրակութեան բողոքը վեհաժողովին, Արև, 8.9.1920, 1]: Խարբերդի նահանգը Հայաստանին տալու վերաբերյալ Փարիզում ԱՄՆ դեսպանին տեղեկագիր է հանձնում նաև Ա. Ահարոնյանը: Դրանում ազգագրական, պատմական, տնտեսական, ռազմական և երկրաբանական տեսանկյուններից հիմնավորվում էր նահանգը Հայաստանին տալու անհրաժեշտությունը [Արամեան Հայկազուն, Պ. Ահարոնեան յիշատակագիր մը կը յանձնէ Բարիզի ամերիկեան դեսպանին [սեփական թղթակցութիւն], Արև, 13.9.1920, 3]:

Հայերի ունեցած ակնկալիքների մասին են խոսում Ա. Խատիսյանի Եգիպտոս այցը լուսաբանող հոդվածները: Նախկին վարչապետը, ելույթ ունենալով Ալեքսանդրիայի հայ առևտրական դասի ներկայացուցիչների, առաքելական ու կաթոլիկ հայոց առաջնորդների առաջ, խոսում է Տրապիզոնի նահանգի կեսի և Խարբերդի Հայաստանին միացվելու հնարավորության մասին, մինչդեռ Կարինի, Վանի [առանց Հաքյարիի] և Բաղեշի [առանց Սղերդի] վերաբերյալ որևէ կասկած չկա: Ապատեղեկացված լինելու մասին է վկայում նույն ելույթի շարունակությունը, որտեղ Ա. Խատիսյանն ասում է, թե իր ունեցած տեղեկությունների համաձայն տաճիկները սկսել են պարպել Թրքահայաստանը և հեռանալ էրզրումից: Նա հավելում է, որ այժմ ունենք դաշնակիցների աջակցությունը, լավ հանդերձավորված և սպառազինված բանակ, որը պատրաստ

Է առաջին նշանը ստանալուն պես գրավել դաշնագրով մեզ հասանելիք տարածքները [Պ. Աղեքս. Խատիսեանի ճառը, Արեւ, 20.8.1920, 2-3]:

Հիշարժան է նաև այս ելույթում հայոց զորքերի ու ոչ մի թիզ հող չզիջելու վճռականության վերաբերյալ պնդումը: Խոսելով Սևրի պայմանագրի հաջողության մասին՝ նա դա բացատրում է հայ զինվորի խիզախությամբ՝ ասելով, թե մենք մեր բոլոր նվաճումներով պարտական ենք հայ զինվորի քաջությանը: Ու շարունակում, որ հայ ժողովուրդը, զինյալ հայ գյուղացիությունը սովից կմահանա, հիվանդություններից կմեռնի, բայց ոչ մի թիզ հող չի զիջի [Պ. Աղեքս. Խատիսեանի ճառը, Արեւ, 20.8.1920, 3]:

Օգոստոսի 22-ին Գահիրեի Ամերիկյան Քօզմոկրաֆում հավաքված ժողովրդի առջև ելույթ ունենալով՝ Ա. Խատիսյանը նորից կարևորում է բանակի դերը՝ եզրակացնելով, որ հույսը պետք է դնել հայկական բանակի վրա, որովհետև ազգը իր ազատությունը ձեռք է բերում ոչ թե թղթերով, կոնֆերանսներով, այլ արյունով, անվերջ կռվով: Մեր թշնամին միայն զենքի լեզուն է հասկանում: Դիվանագիտության կողքին պետք է կանգնած լինի բանակը, որպեսզի բանակցությունները արդյունավետ լինեն [Սեւակ, Պ. Ալ. Խատիսեան Գահիրեի մէջ Պատմական միթինկ Ամերիկեան Քօզմոկրաֆի մէջ, Արեւ, 3.9.1920, 1]:

Օգոստոսի վերջի-սեպտեմբերի սկզբի համարներում հանդիպում են հայկական զորքերի հաջողությունների մասին վկայող տեղեկություններ [Նախիջեւանի գրաւումը, Արեւ, 23.8.1920, 3; Ջանգեզուրի գրաւումը, Արեւ, 23.8.1920, 3; Նախընթաց բանակցութիւնները, Արեւ, 23.8.1920, 3; Ուրիշ յաջողութիւններ, Արեւ, 23.8.1920, 3; Հայկական ճակատին վրայ, Արեւ, 1.9.1920, 3]: Խոսվում է Նախիջեւանում, Ջանգեզուրում, Վեդիում հաջող ռազմագործողությունների մասին, նշվում, որ դասալքության դեպքեր չկան, ընդհակառակը՝ կամավորների եռանդը հազիվ է հնարավոր չափավորել [Ոգեւորութիւնը Հայաստանի մէջ, Արեւ, 23.8.1920, 3]: Նախիջեւանում հայկական զորքերի հաջողությունները բնորոշվում են այսպէս. «Հայաստանի զօրքերի խորտակիչ հարւածներից մէկը միւսի հետեւից սկսեցին ոչնչանալ թուրք ապստամբների որջերը...» կամ «Մեր զօրքերի շեշտակի յառաջխաղացման շնորհիւ...» [Կացութիւնը Նախիջեւանի մէջ, Արեւ, 23.8.1920, 3]:

Հայկական բանակի հանդերձանքի ու ռազմամթերքի բավարար վիճակի մասին է վկայում դրանց Բրիտանիայից ուղարկված խմբաքանակների ստացման մասին տեղեկությունը [Արեւ, 23.8.1920, 3]: Սեփական ուժերով թշնամիներին հաղթելու ունակ բանակի մասին է խոսում նաև պատերազմի մեկնարկից տաս օր առաջ՝ սեպտեմբերի 17-ին հրատարակված հայկական կուսակցությունների համատեղ հայտարարությունը [Հայկական փոխառութիւնը. Չորս քաղաքական կուսակցութեանց կոչը թուրքահայերուն, Արեւ, 17.9.1920, 1]:

Այսպիսով հայկական բանակն ունի բավարար ռազմամթերք, հաղթում է թշնամիներին՝ շեշտակի ու ջախջախիչ առաջխաղացումներ արձանագրելով: Քաղաքական ընտրանին ըստ այդմ ձևակերպում է այնպիսի ակնկալիքներ, որոնք չեն բավարարվում չորս վիլայեթներով: Ջուզահեռաբար թուրքերը, ըստ «ստացված տեղեկությունների», թողնում են Էրզրումը (ռազմավարական կարևորագույն հենակետ, որի Հայաստանին հանձնելու հարցը երկար քննարկումներ էր առաջ բերել դեռևս Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում):

Հայկական բանակը իսկապես դրական գույներով է ներկայացնում նաև Ամերիկյան Նպաստամատույցի գործիչներից մեկը. Հայ բանակը շատ վստահելի է, պաշտոնյա, թե զինվոր

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արև» օրաթերթում

շատ լուրջ են վերաբերվում իրենց պարտականություններին: Միաժամանակ, սակայն նա եզրակացնում է, որ Հայաստանի համար մեկ ծրագիր կարող է լինել՝ խաղաղ քաղաքականություն: Պատերազմը խիստ վնասակար է և հայ կյանքը խիստ թանկագին [Կելվրեկեան Բերկրուհի Յ., Հայաստանի վրայ Տօթթ. Մէքալըմ իր ակննատեսի տպաւորութիւնները կը պատմէ, Արեւ, 8.9.1920, 2]:

Պատերազմի լուսաբանման թեմայի շրջանակներում հետաքրքրական է սեպտեմբերի 3-ի «Արև»-ի խմբագրականը: Խոսվում է «ռազմաճակատ» և «թիկունք» հասկացությունների մասին և կատարվում եզրակացություն, որ ամբողջ Հայաստանը պետք է համարել «առաջցք» կամ «ռազմաճակատ». «Այո՛, Հայաստանը, իր ամբողջ ժողովրդով,- կառավարութիւն, զինուորական, քաղաքացի, գիւղացի, զինուորական, այր, կին, տղայ,- կը ներկայացնէ զազգիս հայութեան ռազմաճակատը: Ան կռուծ է և կը կռուի անդադար զէնքով, հաւատքով, կամքով, չարքաշութեամբ, ամէն տեսակ զոհաբերութեամբ, ամէն ազգէ և տեսակէ թշնամիներու դէմ. թուրքին, թաթարին, պոլշեվիկին, սովին, աղքատութեան, բոլոր երեւակայելի և աներեւակայելի դժուարութեանց դէմ...»: Իսկ որպէս թիկունք դիտարկվում է Սփյուռքը, որը գրեթէ ոչինչ չի արել ռազմաճակատի համար. «Ան սքանչեցաւ, խանդավառուեցաւ, խաղնդադատեցաւ, ու հազիվ մերթ ընդ մերթ, ուրուագծեց եղբայրական օգնութեան և քաջալերանքի աննշան ժեսթեր»: Սակայն թիկունքը պետք է գորավիզ լինի ռազմաճակատին ու դրա համար բավարար է, որ արտասահմանի հայությունը մասնակցի Անկախության փոխառությանը [Մ. Ս. Կ., Ռազմաճակատը եւ թիկունքը, Արեւ, 3.9.1920, 1]:

Նույն համարում կարդում ենք Հայաստանում իրականացվող զորակոչի մասին: Եթե նախկինում զենքի տակ էին կանչվում մինչև 32, ապա այժմ մինչև 36 տարեկանները [Նոր զինակոչ Հայաստանի մեջ, Արեւ, 3.9.1920, 3]:

Տաս օր անց՝ սեպտեմբերի 13-ին հրատարակվում է վարչապետ Հ. Օհանջանյանի օգոստոսի 2-ի ելույթը խորհրդարանում: Այն վկայում է պատերազմի նախօրյակին Հայաստանի բանակի մարտունակության ու հնարավորությունների անիրատեսական և գերագնահատված մոտեցման մասին: Վերջինս նշում է, որ հայոց քաջարի զորքը զբաղվեց սահմանների բոլորման խնդրով և այդ արեց մեծ հաջողությամբ, տարավ մի շարք հաղթանակներ ապստամբ շրջանների վրա: Ապստամբների կողմից կոիվներին մասնակցում էին ադրբեջանական զորքերի մի մասը, թուրքական սպաներ և կանոնավոր զինվորներ՝ թնդանոթներով և գնդացիներով: Բայց հայկական, հիացմունքի արժանի, քաջարի զորքը, իր ղեկավարներով կարողացավ ընկճել թշնամուն և հաղթել: Այժմ մեր առջև կանգնած են ոչ միայն տեղական ուժեր, այլև Ռուսաստանի և Տաճկաստանի կարմիր թափթփուկները: Նա մեծ ոգևորությամբ է ներկայացնում Օլթիի գրավումը: Դրանից հետո Բեքիր Սամին բանակցությունների մեջ է մտել այդտեղից հայկական զորքը դուրս բերելու շուրջ: Վերջինս խոսում է Բրեստ Լիտովսկում, Բաթումում ու Տրապիզոնում կնքված դաշինքների խախտման մասին, մյուս կողմից չի մոռանում նշել հայ-թուրքական բարեկամության մասին և ասել, որ թուրքը երբեք հային թշնամի չէ: Նա առաջարկում է զորքը հանել Օլթիից և սկսել բանակցություններ: Հ. Օհանջանյանը նշում է. «Մենք պատասխանեցինք, որ բարի դրացիական կապեր ստեղծելու համար պետք չէ խօսիլ ո՛չ Պրեստի, ոչ Պաթումի և ոչ Տրապիզոնի դաշնագրերի անունով, որ բանակցելու համար պետք է բոլորովին այլ լեզու գտնել, իսկ եթե այդ լեզուն կամովին

չի գտնուի, գայն գտնելը կը յաջողցնէ, այո՝ հայկական քաջարի բանակը [բռուն ծափեր]» [Հայաստ.ի խորհրդարանին օգոստոս 2ի նիստը Վարչապետ Պ. Օհանջանեանի ճառը, Արեւ, 13.9.1920, 2]:

Խոսելով Խորհրդային Ռուսաստանի մասին՝ նա ասում է. «Սովետական Ռուսաստանը թէն պատրաստակամութիւն յայտնեց մեզ հետ բանակցելու և խօսքերով շատ «բարեացակամ» տրամադրուած է դէպի մեզ, բայց գործով և իրականին մէջ նա ոչ մի բանով չի տարբերիր Ադրբեջանէն: Ըստ երեւոյթին բարեացակամ վերաբերմունքի մենք կհանդիպենք միայն մեր զօրքի միջոցով (աղմկալից ծափեր):

...Մենք ցույց կը տանք, որ հայ ժողովուրդը գիտէ բանակցիլ ո՛չ միայն խօսքով, այլ նաև զենքով:

...Վերջապէս պարզ է, որ Ռուսաստանը կը ձգտի գրաւել Օլթի, Կարսը, Դարալագյազը: Ես հաւատացած եմ, որ նման երազկոտութիւնը յօդս կը ցնդի:

Մեր ժողովուրդը և բանակը ոտքի են կանգնած և մահուան գնով որոշած են ազատ ապրիլ (որոտընդոստ ծափեր)» [Հայաստ.ի խորհրդարանին օգոստոս 2ի նիստը Վարչապետ Պ. Օհանջանեանի ճառը, Արեւ, 15.9.1920, 2]:

Պատերազմի կանխատեսման տեսանկյունից հետաքրքրական է Հայաստանի հեռագրական գործակալութեան օգոստոսի 14-ի հաղորդումը: Նշվում է, որ Հայաստանի դեմ նոր արշավանք է նախապատրաստվում, վտանգված է ոչ միայն Հայաստանի անկախությունը, այլև հայ աշխատավորների ֆիզիկական գոյությունը ու հավելում՝ պետք է նորից հասկանանք, որ ինքնօգնությունից դուրս այլ օգնություն չկա: Պիտի կազմակերպենք մեր բոլոր ուժերը [Հայեւոսու համաձայնութիւնը խզուած Հայաստանը կը բողոքէ, Արեւ, 13.9.1920, 3]:

Օգնություն հայկական բանակին: «Արեւ»-ում լույս են տեսնում հայկական բանակին նյութական օգնություն տրամադրելու, տարբեր հանգանակությունների վերաբերյալ հայտարարություններ: Այսպես օրինակ ռամկավարները կոչ են անում եգիպտահայերին օգնել ՀՀ-ին ռազմաօդային տորմիդ ձևավորելու հարցում [Ռամկավար օդային տորմիդը, Արեւ, 17.9.1920, 3]:

Հաճախ են անկախութեան փոխառութեանը մասնակցելու հորդորները, որոնք ևս բացատրվում են բանակին օգնելու հարցով: Ասվում է, որ ինչպէս կարողացել ենք հնազանդեցնել Զանգիբասարն ու Շարուրը, այնպէս էլ սեփական ուժերի վրա հույս դրած, ներքին կուռ համերաշխութեամբ կկարողանանք Միացյալ Հայաստանի մյուս գավառները իւլել օտարներից: Միակ բանը, որ պակասում է սա անելու համար ոսկին է, որ գնենք ռազմամթերք, հագուստ և հաց մեր քաջարի բանակին: Այդ ոսկին մենք կարող ենք ձեռք բերել այս փոխառութեամբ [Զթենց, Անկախութեան փոխառութիւնը եւ Հայաստանի մամուլը, Արեւ, 22.9.1920, 1]: Փոխառութեանը մասնակցելը բնորոշվում է նաև որպէս քննություն՝ ամբողջ աշխարհի առջև [Մ. Ս. Կ., Քննութիւն աշխարհի առջև, Արեւ, 27.9.1920, 1]:

Հոկտեմբերի 4-ին, դեռևս ռազմական գործողությունների ծավալումից անտեղյակ, «Հայ ռազմիկների դեղորէից առաքման միությունը» և «Հայուհյաց յառաջադիմաստեր տիկնանց ընկերակցությունը» կազմակերպում են նվերների հավաքում հայկական բանակի զինվորներին նոր տարվա առթիվ ուղարկելու համար [Կոչ, Արեւ, 4.10.1920, 3]:

«Արեւ» թերթը պատերազմի սկզբում: Արդեն պատերազմի ժամանակ՝ հոկտեմբերի 8-ին «Արեւ»-ը արտատպում է «Յուսաբեր»-ի Փարիզի թղթակցից ստացված տեղեկատվությունը.

«Ալէքսանդրօբօլի եւ Կարսի զիծը վտանգէ զերծ է»: [ընդգծումը թերթին է – Տ.Ղ.)

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արև» օրաթերթում

Այս լուրը ոչ միայն կը սրտապնդէ մեզ, այլ արդար հպարտութեամբ կ'ուռնեցնէ մեր Հայու կուրծքերը: Հայկական անպարտելի դիւցազնութիւնն է որ անգամ մը ևս կը ցցուի ամեհօրէն ցեղին անճիտումը ուխտած անհաշտ ու ախնուշտ թշնամիներուն դէմ և որ անգամ մը ևս պիտի փրկէ զայն, ժամանակ տալով մեր պաշտպաններուն իրենց խոստացած օգնութիւնը հասցնելու, անդարմանելի չարիք մը դեռ չի պատահած:

... Մեր և ամբողջ ազգին ալ ակնկալութիւնը ահա՛ իրականապէս վրայ է: Մինչ հայ բանակը կը շարունակէ կռուիլ դիւցազնաբար, ամենայրոյի պայմաններու մէջ, գերագոյն վտանգին ներշնչած անձնագոհութեան վսեմ ոգւովը, ահա՛ Ադլանտեանէն կը հասնին մօտալուտ օգնութեան աւետաբեր ձայներ:

Կեցցէ՛ն ուրեմն հայ անընկճելի մարտիկները, որ Հայութեան գոյութիւնը կը փրկեն և փառքի նոր դափնիներ կ'աւելցնեն անոր արդէն փառապանձ ճակատին» [Հայկական զինուց նոր յաղթանակը, Արեւ, 8.10.1920, 3]:

Նույն օրը՝ հոկտեմբերի 8-ին տպագրվում է «Արեւ»-ի արտոնատեր Լ. Մկրտիչյանի հեռագիրը համաձայն որի ԱՄՆ-ում քննարկվում է Հայաստան 20 հազար զինվորներ ուղարկելու հարցը: Նույն էջում հրատարակված մեկ այլ աղբյուրի համաձայն ուղարկվելիք բանակի թիվը 150 հազար է [Հայկական զինուց նոր յաղթանակը, Արեւ, 8.10.1920, 3]:

Հոկտեմբերի 11-ին՝ պատերազմը սկսվելուց երկու շաբաթ անց խոսվում է սեպտեմբերի 19-22-ը Օլթիի և Ղազախի շրջաններում թուրքական ու ռուսական զորքերի դէմ հաջողությունների մասին [Հայկական յաղթանակ թուրքերու եւ ռուսներու դէմ, Արեւ, 11.10.1920, 3]:

Հոկտեմբերի 13-ին լույս է տեսնում սկսված թուրք-հայկական պատերազմին վերաբերող առաջին հրապարակումը. «Եգիպտահայէ՛ր սրբազան պատերազմը հրատարակուած է Թուրքին դէմ, ո՛ն փութացէք ձեր դրամովը օգնել մեր առյուծասիրտ զինուորներուն, որպէսզի յաղթութիւնը կատարեալ ըլլայ» [Արեւ, 13.10.1920, 1]:

Նույն օրն արտատպվում են Ռոյթերս լրատվական գործակալությունից քաղված լուրերը համաձայն որոնց թուրքերի հարձակումից հետո Հայաստանը պատերազմ է հայտարարել Թուրքիային [Հայաստան պատերազմ կը հայտարարէ թուրք ազգայնականներուն դէմ, Արեւ, 13.10.1920, 3]: «Արեւ»-ի այս համարում հրատարակվում է նաև հոկտեմբերի 5-ով թվագրվող հեռագիր՝ ըստ որի հայ զորքերի բարոյական կորույր շատ բարձր էր, ամեն կողմից հասնում էին կամավորներ [Քէմալական գործողութիւնները Հայաստանի դէմ, Արեւ, 13.10.1920, 3]:

Հոկտեմբերի 15-ին հրատարակվում է Ա. Խատիսյանի հայտնած տեղեկատվությունը պատերազմի մեկնարկի, հայկական զորքերի արդյունավետ գործելու հույսերի վերաբերյալ: Վերջինս նաև հորդորում է արտասահմանի հայերին՝ շինարարներին, ձեռներեցներին, մասնագետներին ներգաղթել Հայաստան [Միլիճիները յարձակողականի կ'սկսին Հայաստանի դէմ, Արեւ, 15.10.1920, 2]:

Վերլուծելով պատերազմի իրողությունը՝ հոկտեմբերի 18-ին կարևորվում է դիվանագիտության դերը, որը պետք է աշխարհին պարզ դարձնէր Հայաստանի վիճակը [Արեւ, 18.10.1920, 2]:

Ռազմական գործողություններ: Ռազմական գործողություններին անիմջականորեն վերաբերող տեղեկության առաջին անգամ հանդիպում ենք հոկտեմբերի 20-ին, որտեղ նշվում է, թե Կարսի շրջանում հայերը գորավոր կերպով դիմադրում են թշնամուն [Կռիւներ հայկական ճակատին վրայ, Արեւ, 20.10.1920, 2]:

Արդեն հոկտեմբերի 25-ից կտրուկ ավելանում են տեղեկությունները թուրք-հայկական պատերազմի մասին: Տեղեկատվության աղբյուրներ են հանդիսանում եվրոպական լրատվամիջոցները, հայկական թերթերը, որոնք լույս են տեսնում Թիֆլիսում, Կ. Պոլսում, ինչպես նաև թուրքական աղբյուրները:

Հոկտեմբերի վերջին պատկերը ներկայանում է միանգամայն լավատեսական: Օրինակ ամսի 25-ին կարդում ենք, թե մարդիկ ոտքով մեկնում են Կարս, տղամարդ փողոցներում չի մնացել, բոլորը գնում են պատերազմ [Ոգետորութիւնը Հայաստանի մէջ, Արեւ, 25.10.1920, 2]: Իսկ Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունն ասում է, որ հայկական սավառնակները Նոր Սելիմում ռուսներ են նետել թշնամու վրա, գորակոչը ընթանում է մեծ հաջողությամբ [Հայկական սաւառնակներ Նովո Սելիմի վրայ, Արեւ, 25.10.1920, 2]: Մեծ ոգևորությամբ ամեն տեղ արձանագրվում են կամավորներ, օրվա կարգախոսն է. «Հայրենիքը վտանգի մէջ է ամեն ինչ դէպի ճակատ, ամէն բան ճակատի համար» [Պաշարման վիճակ Հայաստանի մէջ, Արեւ, 25.10.1920, 3]: Պոլսից ստացվում են լուրեր, որ հայկական զորքերը կանգնեցրել են թուրքերին, Կարսը ամրացվում է, ժողովրդի եռանդը չի մարում [Արշաւանք Հայաստանի վրայ, Արեւ, 25.10.1920, 3]: «The Times»-ի թղթակիցը Պոլսից գրում է, թե հայկական զեկույցի հիման վրա լուրեր կան, որ հայերը հետ են գրավել Օլթին [Օլթիի վերագաւումը, Արեւ, 25.10.1920, 3]: Լուրֆի Ֆիքրի Պէլի կողմից կազմվել է «Հաշտության միություն», որը դիմել է Մ. Քեմալին համոզելու, որ Օսմանյան կայսրության համար վատ դրություն է ստեղծվում Հայաստանի դեմ պատերազմելով և պետք է դադարեցնել ռազմական գործողությունները [Լուրֆի Ֆիքրիի նոր ձեռնարկը, Արեւ, 25.10.1920, 3]:

Արդեն երկու օր անց պարզ է, որ ինչպես Սեպուհն է բնորոշում, Հայաստանի բանալին՝ Կարսը վտանգի մէջ է: Նա կոչ է անում 18-30 տարեկաններին աճապարել զենքով, գերանդիով, մանգաղով, քանի որ եթե տվինք Կարսը, կտանք Հայաստանը [Զօր. Սեպուհի հեռագիրը Կարսէն «Մեր գործը լաւ է», Արեւ, 27.10.1920, 1]:

Իրադարձությունների բավական ուշ հասնելու մասին է վկայում, որ հոկտեմբերի 1-ի լուրերը հրատարակվում են հոկտեմբերի 27-ին [Կարսի Հ. Սպայակոյտի զեկույցը Հոկտ. 2 թիւով, Արեւ, 27.10.1920, 1]: Սարիղամիշի անկման մասին տեղեկությունը ևս հրատարակվում է այդ օրը [Կացութիւնը ռազմաճակատներու վրայ Մեծ Սպայակոյտին պաշտօնական Զեկույցները, Արեւ, 27.10.1920, 2]:

Նույն օրը «Ժողովուրդի ձայն»-ից արտատպումը վկայում է, որ Պոլսում իմացել են հարձակման մասին միայն հոկտեմբերի 13-ին: Հոկտեմբերի 12-ի դրությամբ Կարսում ընդհանրապես մտահոգություն չկա, մարդիկ առօրյա գործերով են զբաղված, նոր եկող զինվորները պարապում են: Բացի վարչապետից կառավարության մյուս անդամները ճակատի տարբեր մասերում են: Կարսում թշնամու առաջխաղացման վտանգ չեն տեսնում [Հայաստանի կացութիւնը յուսալից. Հայ բանակին գրաւումները, Արեւ, 27.10.1920, 2]:

Հոկտեմբերի 11-ին ժողովրդի բարձր ոգու մասին է գրում «The Times»-ի Պոլսի թղթակիցը [Պոլսահայ թերթերէն. Կացութիւնը Հայաստանի ճակատին վրայ, Արեւ, 1.11.1920, 2]: Ամսի 29-ին

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արև» օրաթերթում

նույն թերթի թղթակիցը հաղորդում է, որ Իգդիրում ընթանում են խրամատային մարտեր՝ հայերն ունեն մեծաքանակ ռազմամթերք, այդ թվում օդանավեր, մինչդեռ թուրքերը զուրկ են այդ ամենից [Հայեթուրք պատերազմ, Արև, 3.11.1920, 3]:

Տեղեկատվությունը հաճախ հասնում էր շաբաթներ անց, նույնիսկ մեկ ամսից ավելի ուշ: Այսպես ՀՀ կառավարության սեպտեմբերի 30-ի որոշումը ամբողջ Հայաստանում ռազմական դրություն մտցնելու մասին հրատարակվում է նոյեմբերի 5-ին [Զօրակոչի օրենք Հայաստանի մեջ, Արև, 5.11.1920, 2], իսկ Հայաստանի բանակին նոյեմբերի 8-ին ներկայացված զինադադարի պայմանները՝ միայն նոյեմբերի 29-ին [Մ. Քեմալի կողմէ Հայաստանի առաջարկուած եօթը պայմանները որոնք տեղի տուին կռիւներու վերսկսման, Արև, 29.11.1920, 3]:

Անիրատեսական լավատեսություն: Դեռ նոյեմբերի սկզբին անհաջողությունները մեկնաբանվում են որպես մարտավարական քայլեր: Տ. Բեկզադյանի հոկտեմբերի 20-ի հեռագիրը հաղորդում է, որ հրամանատարությունը, հաշվի առնելով ճակատի մեծացումը, հրամայել է պարպել Կաղզվանը, Սարիղամիշը և Արդահանը [Հ.Հ. Պաշտօնական զեկոյցը, Արև, 3.11.1920, 3]:

Նոյեմբերի 2-ին Կարսի ճակատում գործողությունների մասին նշվում է, թե հայերը փայլուն կերպով են կռվում, նրանց օժանդակում է օդային տորմիդը [Հայեթուրք պատերազմ, Արև, 5.11.1920, 3]: Սա այն պարագայում, երբ Կարսն արդեն ընկել էր թշնամու ձեռքը:

Նոյեմբերի 3-ին կարդում ենք, որ Կարսի ճակատի վրա կացությունը ավելի լավ է, հայերը շահելու վրա են: Կատաղի կռիվներ են տեղի ունեցել Իգդիրի մոտ: Նոյեմբերի 5-ի դրությամբ հայկական բանակը հարձակման է անցել ու քեմալականներին ստիպել նահանջել մինչև Սարիղամիշ [Հայկական յաղթանակներ Հայկ. բանակը յարձակման կ'սկսի Արև, 8.11.1920, 3]:

Չնայած նոյեմբերի 10-ի համարում կարդում ենք, որ Ռոյթերսի թղթակիցը հաղորդել է թուրքերի կողմից Կարսի գրավման մասին, սակայն նշվում է, որ դա պետք է վերապահությամբ ընդունել [Հայկական ճակատը, Արև, 10.11.1920, 2], քանի որ այդ տեղեկությունը հակասում էր ընդհանուր վիճակի ու իրադարձությունների զարգացման վերաբերյալ պատկերացումներին: Այնինչ ստացված լուրը հավաստի էր և կանխատեսումը, թե Կարսից թուրքերը շարժվելու են Ալեքսանդրապոլ իրականություն դարձավ [Հայեթուրք պատերազմ, Արև, 10.11.1920, 3]:

Մյուս կողմից առաջին անգամ կարծես գիտակցվում է, որ դրությունը լուրջ է՝ ուստի եզրակացվում, որ եթե արտաքին օգնություն չլինի վիճակը կարող է ծայրահեղ վտանգավոր դառնալ [Հայկական ճակատը, Արև, 10.11.1920, 2]: Նույն օրը՝ նոյեմբերի 10-ի համարում տպվում է հոկտեմբերի 19-ին «The Times»-ի Պոլսի թղթակցի հաղորդած տեղեկությունը, թե 20 հազար կամավորներ են միացել հայկական բանակին [20,000 է աւելի կամավորներ, Արև, 10.11.1920, 3]:

Դառը իրականությունը: Նոյեմբերի 12-ին կարդում ենք, որ մինչ այդ Հայաստանից եկող լուրերը միայն հայկական կողմի հաղթանակների մասին էին: Ճիշտ է կառավարությունը անընդհատ նշում էր Հայաստանի վիճակի վերին աստիճանի վտանգավոր լինելու մասին, բայց չկային տեղեկություններ, որոնք մատնանշեին աստիճանաբար հասունացող վտանգի մասին [Հայկական ճակատը, Արև, 12.11.1920, 2]:

Եգիպտահայերը Կարսի անկման մասին լուրը ճշտելու համար դիմում են Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ին և նոյեմբերի 11-ին ստանում պատասխան, որ Կարս պարպուած է [Զինադադարը, Արեւ, 12.11.1920, 3]:

Նոյեմբերի 24-ին կարդում ենք պատերազմի ժամանակ ՀՀ բանակի թիկունքում գործած ուժերի մասին: Խոսքը վերաբերում էր Հայաստանի քրդերին ու տաճիկներին, ինչպես նաև մալականներին [Ինչպես ինկաւ Կարսը (անկումէն առաջ եւ վերջը), Արեւ, 24.11.1920, 2]:

Առաջին անգամ իսկապես պատկերավոր կերպով պատերազմական օրերի Հայաստանի վերաբերյալ հոդվածի հանդիպում ենք թուրք-հայկական պատերազմի ավարտի նախօրյակին՝ դեկտեմբերի 1-ին: Դա կամավորականի նամակ է, որտեղ խոսվում է Հայաստանում հաղորդակցության դժվարությունների, պաշտոնյաների ծուլության մասին: Ասվում է, որ ռազմաճակատը պահողն ու ներքին բոլշևիկներին զսպողը արևմտահայերն են: Նամակագիրը խորհուրդ է տալիս չհավատալ լավատեսական լուրերին, իսկ տաճկահայ նահանգների գրավման հնարավորությունը բնորոշում անհավանական [Հայաստանէն նամակ մը. Հայրենիքի վիճակի մասին անկողմնակալ տեղեկություններ, Արեւ, 1.12.1920, 3]:

Միայն դեկտեմբերի 10-ին է հրատարակվում, որ իրականում Կարսը գրավվել է ոչ թե 4 օրվա, այլ մի քանի ժամվա ընթացքում [Հայելոթուրք պատերազմ, Արեւ, 10.12.1920, 3]: Նոյեմբերի 21-ի թղթակցությունում, որը հրատարակվել է «Արեւ»-ում դեկտեմբերի 17-ին կարդում ենք, թե Երևանից բոլոր եկողները գովում էին հայկական բանակը և շատ զարմանալի էր, որ 3-4 օրում կորցրել են Կարսի նման անառիկ քաղաքը: Հուսահատությունը բարոյալքումի վերածվեց, երբ իմացվեց նոյեմբերի 8-ին Քեմալի հետ նվաստացուցիչ պայմաններով զինանդադարի կնքման մասին [Շավարշ, Պոլսական նամականի [սեփական թղթակցութիւ], Արեւ, 17.12.1920, 2]:

Եթե պատերազմի ժամանակ չափազանցեցվում էր կամավորականների թիվն ու ոգևորությունը, ապա հունվարի 5-ին, հղելով «Աշխատավոր»-ին, «Արեւ»-ը գրում է, որ Օշականում ժողովուրդը հարձակվել և ծեծի է ենթարկել 30 դասալիքների [Հայ ժողովուրդը կը պատժէ դասալիքները, Արեւ, 5.1.1921, 3]:

Հունվարի 12-ին հրատարակվում է Հայաստանից վերադարձած թղթակցի հոդվածը, որում խոսվում է գոհերի, թուրքերի իրագործած ջարդերի, տասնյակ հազարավոր գաղթականների տեղեկանության մասին [Հայաստանի կացութիւնը, Արեւ, 12.1.1921, 3]:

Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: «Արեւ»-ում Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրման մասին հրատարակվեց միայն դեկտեմբերի 13-ին [Համաձայնութիւն Հայերու եւ Քեմալականներու միջեւ, Արեւ, 13.12.1920, 3]: Միաժամանակ, դրան փաստորեն հակասելով, դեկտեմբերի 27-ին արտաստպվում է «Ճակատամարտ»-ի դեկտեմբերի 12-ի հոդվածը, որում ասվում է, թե թուրքերի հետ դեռևս հաշտություն չի կքնվել և ամեն բոպե հնարավոր է նոր հարձակում [Հայաստան վերջնագիր կուտայ Վրաստանի եւ Գարապէքիրի. Ամենավերջին դահլիճին կազմը, Արեւ, 27.12.1920, 3]: Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի հոդվածները «Արեւ»-ում հրատարակվում են միայն հունվարի 16-ին [Հայաստանի եւ Միլլիճիներու միջեւ կնքուած հաշտութեան ամօթալի դաշնագրին պատճենը. Նոր մանրամասնութիւններ, Արեւ, 16.1.1921, 2]:

1921 թ. հունվարի սկզբում գոյություն է ունեցել տեսակետ, թե Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի մեկամայակի լրանալու առթիվ այն պետք է վավերացվեր, սակայն դա տեղի չի ունենա, ինչի հետևանքով հավանական է պատերազմի վերսկսումը [Հայաստանէն նոր լուրեր. Հայ

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արև» օրաթերթում

և թուրք նոր պատերազմի մը վախը. թուրքերը կը մերժեն պարպել Ալեքսանդրապոլը. Սովը կ'սպառնայ դարձեալ հայ ժողովուրդին, Արև, 4.2.1921, 3]:

Փետրվարին հրատարակվում են Ստեփան Ղորղանյանի հաղորդած տեղեկությունները Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի ստորագրման մասին [Լ., Ալեքսանդրոպոլի հաշտութիւնը, Արև, 23.2.1921, 2, տե՛ս նաև Լ., Ալեքսանդրոպոլի հաշտութիւնը, Արև, 25.2.1921, 2]:

Կառավարության քննադատություն: Պատերազմի ժամանակ՝ հոկտեմբերի 7-ին Ա. Ահարոնյանը ընդունում է, որ երբեմն կառավարությանն ուղղված քննադատությունը հիմքեր ունի, սակայն հենված է լինում արձագանքների վրա, ուստի ամերիկահայ մամուլը ավելի բուռն է քննադատում քան պոլսահայը: Կան մտավորականներ, որոնք փախչում են Հայաստանից, մինչդեռ իշխանությունը քննադատվում է, որ նրանց նախարարի պաշտոն չի տալիս: Այսինքն նա ընդունում է, որ կառավարությունում առկա են պաշտոնյաներ, որոնցից ավելի արժանավոր թեկնածուներ կան, սակայն փաստացի կառավարիչների վաստակն այն է, որ վերջիններս մնում են և գործում հայրենիքում: Այս տեղեկատվությունը լուսաբանելիս՝ որպես հակափաստարկ «Արև»-ի խմբագրությունը ծանոթագրությունում հարց է հղում, թե արդյոք չկա՞ր Ռ. Տեր-Սիմապանից ավելի արժանավոր ռազմական նախարար [Պողոսեան Յովհ., Թրքական նոր յարձակումներուն առթիւ Հայկական կառավարութեան բողոքը Դաշնակից պետութեանց, Արև, 29.10.1920, 2]:

Նոյեմբերի 1-ին «Արև»-ը արտասպում է «Ժողովուրդի ձայն»-ի հոդվածը, որտեղ խոսվում էր խորհրդարանում ընդդիմության առկայության նախընտրելի լինելու մասին, հնարավոր է համարվում կռալիցիան [Պողոսեան Յովհ., Թրքական նոր յարձակումներուն առթիւ Հայկական կառավարութեան բողոքը Դաշնակից պետութեանց [շար. նախորդ թիւէն եւ վերջ] Քօալիսիօնի խնդիրը, Արև, 1.11.1920, 2]:

Նոյեմբերի 12-ին «Արև»-ն արտասպում է Կ. Պոլսի հնչակյանների «Առավոտ»-ի ՀՅԴ-ին քննադատող հոդվածը: Վերջինս պատերազմի ժամանակ միայն այդ ուղղությամբ գործելու փոխարեն քննադատում է ազգային պատվիրակությանը, կամ բոլորովին Կ. Պոլսի երեսփոխանական ժողովը [Միտք բերենք թե Հայաստան պատերազմի մէջ է, Արև, 12.11.1920, 1]: Այն մեղադրվում է նաև Վրաստանի [Անուղղելի են, Արև, 26.11.1920, 1-2], ինչպես նաև Խորհրդային Ռուսաստանի [Նալբանդեան Յ., Պոլշէվիքները եւ Հայաստանը, Դ., Արև, 10.12.1920, 1] հետ արդյունավետ հարաբերություններ հաստատել չկարողանալաու մեջ:

Ներկայացնելով ԱՄՆ-ի ռամկավարների պատգամավորական ժողովի արդյունքները՝ հայտնվում է այն տեսակետը, որը Հայաստանը պետք է ունենա կռալիցիոն կառավարություն [Փլէթֆորմ Ազգային Ռամկավարական կուսակցութեան Ամերիկայի շրջանակին ընդունած երկրորդ պատգամավորական ժողովին մէջ եւ հաղորդուած ընդհանուր պատգամավորական ժողովին, Արև, 26.11.1920, 2]:

Դեկտեմբերի 1-ին կարդում ենք ՀՅԴ ղեկավարությունից դժգոհության մասին. առկա իրավիճակի մասին պետք է իրազեկ պահել հանրության լայն շերտերին, այլ ոչ թե միայն Հայաստանի խորհրդարանի ՀՅԴ խմբակցությանը [Յովհաննջանեան Ռ., Ի՞նչ կըսէ կովկասահայ ընդդիմադիր մամուլը օրէջօր, Արև, 1.12.1920, 2]:

Դեկտեմբերի 3-ին «Արեւ»-ը արտատպում է «Մշակ»-ի հոսկեմբերի 18-ի հոդվածը, որտեղ կոչ է արվում դրությունը փրկելու համար ստեղծել կոալիցիոն կառավարություն [Կալխաս, Կովկասահայ ընդդիմադիր մամուլը. Բոպէի պահանջը, Արեւ, 3.12.1920, 2]: Արդեն երեք օր անց «Ժողովուրդի ձայն»-ից արտատպումը դրական է ներկայացնում Հ. Քաջազունու ղեկավարությամբ «խառը կազմով» կառավարություն կազմելու վերաբերյալ նախաձեռնությունը [Պ. Քաջազունի կը կազմէ Խառն դահլիճը, Արեւ, 6.12.1920, 3]:

Դեկտեմբերի 15-ին «Արեւ»-ը արտատպեց «Ժողովուրդի ձայն»-ի դեկտեմբերի 1-ի հոդվածը, որում մեղադրվում էր ՀՅԴ-ն՝ միակուսակցական կառավարություն ունենալու, հեղափոխականից պետական կուսակցության չվերածվելու համար. «Եթե մեր վարիչները ... առաջնորդուէին միմիայն ազգին գերագոյն շահերու տեսակետով, այսօր շատ հաւանական է, որ երեք ժամուան մէջ Կարսը չպիտի յանձնուէր թշնամիին» [Դահլիճի փոփոխութիւն Հայաստանի մէջ, Արեւ, 15.12.1920, 1]:

Նոյեմբերի 30-ին Փարիզի Հայ ռամկավար կուսակցության ակումբում Միքայել Պապաջանյանը մանրամասն ելույթ ունեցավ Հայաստանի կացության վերաբերյալ: Նա գոհերի համար մեղադրում է ՀՅԴ-ին: Մ. Պապաջանյանը նշում է, որ դաշնակցականները չվստահեցին պրոֆեսիոնալ զինվորականներին [Թղթակից, Հրապարակային ժողով Բարիզի մէջ Պ. Պապաջանեան եւ Սաֆրաստեան կը քննադատեն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ի ներկայութիւն դաշնակցականներու, Արեւ, 20.12.1920, 1]:

Ա. Ահարոնյանը մեղադրվում է նրանում, որ նույնիսկ պատերազմից հետո չի փոխել իր մոտեցումը և իր շրջապատից դուրս անձանց հետ չի փորձում համագործակցել [Ազգ. դաշնակցութեան դիմում, Արեւ, 31.12.1920, 3]:

Պատերազմից հետո ՀՅԴ հասցեին հնչող քննադատության մեջ տեսնում ենք այսպիսի մի այլաբանություն. Դրությունը նման է նրան, որ մի պարոն մոտենա փարիզուհի կնոջը և առաջարկի իր թեր պաշտպանելու նրան, այնինչ պաշտպանելու անհրաժեշտություն առաջացավ հենց այն ժամանակ, երբ պարոնը առաջարկեց իր թերը [Մուշեղ արքեպիսկոպոս, Ազգին փրկիչները, Արեւ, 16.1.1921, 1]:

Խ. Գուրեանը վերլուծում է թուրք-հայկական պատերազմն ու ներհայկական հակասությունները. Երևանի հանրապետության հռչակումը Եգիպտոսի Ազգային միության մեջ նոր պայքարի առիթ դարձավ: Ձախակողմյանները, որոնց նույնիսկ միանում էին հայ կաթոլիկ ու ավետարանական առաջնորդները ուրանում էին Ազգային պատվիրակությունը, թուրքահայ դատը նրանց համար կորսված և թաղված էր, պետք էր նայել Երևանին: Այս վերջինները, կարծես միացած Փարիզի թուրքական պատվիրակներին, ասում էին, թե Թուրքիայի արևելյան նահանգների հայությունը բնաջինջ է եղել, արդի իրականությունը Երևանի հանրապետությունն է, որին Վանն ու Էրզրումը կցելով պետք է գոհանանք: Իրադարձությունների զարգացումը, թուրք-հայկական պատերազմում պարտությունը ցույց տվեց, որ Ռամկավար կուսակցությունը շատ ավելի հեռատես է գտնվել քան Երևանի հանրապետության կառավարությունը: Գիտեն արդո՞ք հայ կաթոլիկ ու բողոքական հասարակությունները, որ Ազգային միության մեջ իրենց ներկայացուցիչները հակառակ Կ. Պոլսի Համազգային ժողովի մեջ իրենց դավանակիցների արած հայտարարություններին, իրենց անձնական ատելությանն են գոհացում տալիս [Գուրեան Խ. Ս., Համազգային ժողով, Արեւ, 21.1.1921, 1]:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արև» օրաթերթում

ՀՅԴ-ն քննադատվում է նրանում, որ Առաջին հանրապետության գոյության ժամանակ կողմ էր միակուսակացական կառավարություն ունենալուն, իսկ այժմ դաշնակցականները ոգևորված են նրանով, որ խորհրդայնացված Հայաստանում ունենալու են նախարարի երկու տեղ (Պոնդ, Այժմեական նօթեր «Միակամ միատարր դահլիճ», Արև, 24.1.1921, 1-2:

ՀՅԴ-ն մեղադրվում էր նաև գաղութներում հայկական բանակի համար հավաքված գումարների յուրացման մեջ: Գ. Փափազյանը գրում էր. «Ցարդ ո՛չ ոք գիտե, թե ինչ նպատակի գործածուեցան բանակի համար հաւաքուած այդ դրամները, որոնց գումարը 1 միլիոն տոլարե աւելի էր ըստ դաշն. մամուլին, նախկին դաշնակց. կառ.թիւնը և ոչ մէկ ատեն յայտարարեց այն գումարները զոր ստացաւ Ամերիկայէն, հետեւաբար պատճառ ունինք կասկածելու թէ անոնք գործածուեցան ո՛չ թէ հայ բանակին համար, այլ բանակէն դուրս, նոյն իսկ Հայաստանէն դուրս, տարբեր նպատակներու համար» [Փափազեան Գ., Նորէն դիմենք ժողովուրդին բայց նախ հաշիւ տանք, Արև, 26.1.1921, 2]:

Ա. Ալպոյաճյանը մեղադրում է ՀՅԴ-ին, որ հետո փորձում է խուսափել պատասխանատվությունից՝ ամոթալի պարտությունից հետո մեկուսանալու փոխարեն (Շավարշ (Ա. Ալպոյաճեան), Պոլսական նամականի [սեփական թղթակցութիւն «Արև»ի], Արև, 31.1.1921, 1]: Իսկ Ավետիս Ահարոնյանը մեղադրում է իր Երևանի ընկերներին նրանում, որ կառավարության կազմում չեն ընդգրկել չեզոք տարրերի, քանզի այդ պարագայում հնարավոր կլինէր բաժանել տեղի ունեցածի պատասխանատվությունը [Իրազեկ, Պ. Ահարոնեանի ստապատում յայտարարութիւնները «քօալիսիօն»ի խնդրոյն շուրջ, Արև, 23.2.1921, 1]:

Փոխադարձ մեղադրանքներն ամենին չեն դադարում պատերազմի ավարտից հետո [տե՛ս օրինակ Անճարակ ճարտարութիւն մը, Արև, 21.2.1921, 1, Մկրտիչեան Լեւոն, Հայկական հարցի արդի կացութիւնը եւ մեր հակառակորդները, Ա., Արև, 23.2.1921, 1, տե՛ս նաև Մկրտիչեան Լեւոն, Հայկական հարցի արդի կացութիւնը եւ մեր հակառակորդները Բ., Արև, 25.2.1921, 1]:

Ռուսաստանի մասնակցությունը: Քանի որ Խորհրդային Ռուսաստանը էական դերակատարություն ունեցավ թուրք-հայկական պատերազմում՝ պաշտպանելով ու օգնելով քեմալականներին հետաքրքրի է նրա մասնակցության ընկալումն ու գնահատումը:

«The Times»-ի Պոլսի թղթակիցը հոկտեմբերի 5-ին հեռագրում է, որ Սարիղամիշի և Սողանլուի գրավումից հետո Հայաստանը ենթարկվեց բոլշևիկների հարձակմանը, որի նպատակն էր կանխել հայկական զորքերի առաքումը դեպի Արևմուտք [Հայաստանը մէկ ամսուան մէջ Պիտի բնաջնջեն եղեր Թուրք եւ Պօլշեիկ ծրագիրներ, Արև, 1.11.1920, 3]:

Նոյեմբերի 3-ին կարդում ենք, որ բոլշևիկները ուժեր են կենտրոնացնում հայկական սահմանի մոտ՝ Ադստաֆա, Թօզ և Չանգեզուր [Հ.Հ. Պաշտօնական զեկոյցը, Արև, 3.11.1920, 3]:

Վերլուծվում են հոկտեմբերի 17-ին Խ. Ռուսաստանի Հայաստանին ներկայացված վերջնագրի պայմաններն ու եզրակացվում, թե որքան ճիշտ է դրանք մերժելը [Մեծ դաւադրութիւնը, Արև, 5.11.1920, 1]: Դրությունը լուրջ է Հայաստանի հյուսիսում առկա բոլշևիկյան վտանգի պատճառով, ձմեռը չեղած բոլշևիկները հարձակում են սկսելու: «Թան»ի մեջ կարդում ենք, որ սովետների ծանուցագիրը վերջնագիր է, որը Հայաստանի կողմից ամբողջությամբ մերժվել է [Հայէութիւրք պատերազմ, Արև, 5.11.1920, 3]:

Բրիտանիայի խորհրդարանում ԱԳՆ ներկայացուցիչը հայտարարել է, որ թուրքերը զենք են ստանում բոլշևիկներից [Մուսթաֆա Քեմալ եւ Պօլշեվիքները, Արեւ, 8.11.1920, 3]:

Թուրքերի կողմից լուրջ վտանգի չգիտակցման պայմաններում՝ նոյեմբերի 10–ին կարդում ենք, թե ռուսական ուժերը, որոնք մեր միակ վախն են, սկսել են գործողությունների դիմել Հայաստանի դեմ և իրենց ոտքերը առաջ շարժել հյուսիսից՝ խզելով ամեն հաղորդակցություն Վրաստանի հետ [Հայկական ճակատը, Արեւ, 10.11.1920, 2]: Յ. Նալբանդեանը գրում է, թե քանի միայն թուրքն ու թաթարը ունեինք մեր դեմ՝ վստահ էինք, որ Հայաստանի դատը հայ քաջարի բանակի ձեռքով ուշ կամ շուտ հաջողության կհասնի, բայց այսօր բոլշևիկ Ռուսաստանը իր ռազմական ուժն է տրամադրում մեր թշնամիներին: Հենց հայկական զորքերը հետ են շարտել թուրքերին, ռուսները ուզում են հարվածել թիկունքից [Նալբանդեան Յ., Վտանգին առջև, Արեւ, 12.11.1920, 1]:

Նոյեմբերի 15–ի «Մշակ»–ից արտատպության մեջ կարդում ենք. «Մեր «եղբայր»ն է, որ ուզում է նրան մեզ վրայ, եթե նա չուզենար, նրա դաշնակից Մ. Քեմալը չէր համարձակուի մի զինուոր անգամ մտցնել Հայաստանի հողը» [«Եղբայրները» գործում են, Արեւ, 15.11.1920, 2]:

Իսկ երբեմն որպես ՀՀ դեմ պատերազմող կողմեր ներկայացվում են երեք պետություններ՝ Թուրքիան, Ռուսաստանը և Ադրբեջանը: «Լա Պուրս Էժիբսիենը» գրում է, որ Հայաստանը ենթարկվել է ռուս բոլշևիկների, ադրբեջանցի թաթարների ու Մուստաֆա Քեմալի միաժամանակյա հարձակման [Զինադադարին պայմանները, Արեւ, 15.11.1920, 3]:

«Էնտեփանտանս պելժ»-ը խմբագրական է նվիրել Հայաստանի դեպքերին. Հայերը հարձակման ենթարկվելով միաժամանակ ռուս բոլշևիկների, Ադրբեջանի թաթարների և Մ. Քեմալի կողմից կանգնել են ոչնչացման վտանգի առջև [Հայաստանի խղճալի կացութիւնը, Արեւ, 22.11.1920, 3]:

Նոյեմբերի 24–ին, քննարկելով բոլշևիկների մասնակցության հարցը, «Արեւ»-ի հոդվածագիրը եզարակացնում է, թե նույնիսկ այն, որ հայերը ստիպված էին Ադրբեջանի սահմանին գորքեր պահել արդեն իսկ օգնություն է թուրքերին [Կ., Եւրոպան կզբաղի մեզմով, Բ., Արեւ, 24.11.1920, 1]: Սակայն նա եզրակացնում է, որ դա միևնույն է չի կարող արդարացնել դաշնակիցների անտարբեր մնալը:

Նոյեմբերի 26–ին կարդում ենք, թե Թուրքիայի ու Ռուսաստանի հարաբերությունները «ցրտացել» են [Յարաբերութիւնները կը ցրտանան Պօլշեվիկներու եւ Տաճիկներու միջեւ, Արեւ, 26.11.1920, 3]:

Դեկտեմբերին ու հունվարին աստիճանաբար Ռուսաստանի դերակատարումը սկսում է պակաս բացասական ու նույնիսկ դրական ներկայացվել:

Նոյեմբերի 29–ին հրապարակվում է. որ Լենինը հրահանգել է բոլշևիկյան-թուրքական միացյալ զորքերին չմտնել Հայաստանի խորքերը [Արեւ, 29.11.1920, 3]:

Դեկտեմբերի 1–ին արդեն Ռուսաստանի քննադատության հետ միասին Յ. Նալբանդեանը գրում է, որ բոլշևիկների վերջին հաջողությունները մղում են ավելի ուշադիր հետևելու նրանց անցուդարձերին, քանի որ Հայաստանի ճակատագիրը կախված է լինելու Ռուսաստանի վարիչներից [Նալբանդեան Յ., Պոլշեվիքները եւ Հայաստանը, Արեւ, 1.12.1920, 1], հենց Ռուսաստանն է ի վիճակի դադարեցնել Թուրքիայի հարձակումը [Նալբանդեան Յ., Պոլշեվիքները եւ Հայաստանը, Բ., Արեւ, 3.12.1920, 1]: Ուրեմն ինչով էր պայմանավորված Ռուսաստանի

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արև» օրաթերթում

դիրքորոշումը. «մեծ յանդգնություն մըն ալ չէ ենթադրելը թէ այս պատերազմին սկիզբը, պոլշնիք կառավարութեան բռնած ընթացքը ուղղակի նպատակ ունէր ստիպելու զմեզ որ ազգովին իր բազուկներուն մէջ նետունինք» [Նալբանդեան Յ., Պոլշնիքները եւ Հայաստանը, Գ., Արեւ, 8.12.1920, 1]: Ի վերջո՝ Յ. Նալբանդեանը իր հոդվածաշարը ավարտում է այսպէս. «Ռուսաստանի բարեկամութիւնը ստիպողականութիւն մըն է այսօր մեզ համար: Ան միայն կարող է դուրս հասնել զմեզ այն տազնապալի կացութենէն որուն մէջ կը գտնուինք: Անոր օգնութեան շնորհիւ է որ ապահով և բնականոն կեանք մը պիտի կրնանք շարունակել այսուհետև:

Ինչ որ ըրին Դաշնակիցները ի նպաստ մեր դատին, այսքան էր ...» [Նալբանդեան Յ., Պոլշնիքները եւ Հայաստանը, Ե., Արեւ, 13.12.1920, 1]:

Դեկտեմբերի 1-ին, տպելով «The Times»-ի Կ. Պոլսի թղթակիցի հոդվածը, «Արեւ»-ը գրում է, թե ռուսները պահանջել են թուրքերից դադարեցնել Հայաստանի դեմ գործողությունները, քանի որ վախենում են թուրքերի առաջխաղացման պարագայում ադրբեջանցիների ըմբոստացումից [Հեռագրալուրեր, Արեւ, 1.12.1920, 3]:

Նոյեմբերի 27-ին Ազգերի լիգայում քննարկման ժամանակ ընդգծվում է թուրք-ռուսական համագործակցության հանգամանքը. «Երեւանի հանրապետութիւնը զոհ կըլլայ Մոսկուայի Սովիէթ կառավարութեան և Էնկիւրիի թուրք ազգայնականներու միջև գոյացած դաշնակցութեան. ենթարկուելով թուրք ոյժերու արշավանքին» [Հայաստան խմբագրական «Իճիբըն Կազէթ», 27 նոյ., Արեւ, 10.12.1920, 2]:

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման մասին լուրը հրատարակվում է դեկտեմբերի 17-ին՝ արտատպելով «The Times»-ի դեկտեմբերի 6-ի տեղեկատվությունը. «Հայաստան ինքզինքը հռչակած է Սովիէթ Հանրապետութիւն» [Հայաստան կարմիր թեժիմին ներքեւ, Արեւ, 17.12.1920, 3]:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո առկա էր որոշ լավատեսություն: Դեկտեմբերի 17-ին կարդում ենք, որ ռուսները խոստացել են մեծագույն օժանդակություն տրամադրել. ո՛չ Անգլիան, ո՛չ Վիլսոնը, այլ սովետական կառավարությունը բերեց խաղաղություն Հայաստանին [Ի՞նչ կը խորհին Մոսկվայի մէջ Հայաստանի մասին, Արեւ, 17.12.1920, 3]: Առավել ևս դրան գումարվում է տեղեկատվությունը, որ Ադրբեջանը Նախիջևանը, Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը ճանաչել է Հայաստանի մաս: Նույնիսկ ասվում էր, թե Թուրքիային ռուսական պատվիրակությունն ասել է, որ այժմ Հայկական հարցը Ռուսական հարց է [Հայաստան Սովիէթ Հանրապետություն, Արեւ, 17.12.1920, 3]: Սպրդում են տեղեկություններ ռուս-թուրքական հարաբերությունների վատթարացման մասին [Սէվոի Դաշնագրին շուրջ. Տեսակցութիւն մը Թուրքիոյ գահաժառանգին հետ, Արեւ, 17.12.1920, 3]:

Փորձ է արվում գտնել հակասություններ Խորհրդային Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև. բոլշևիկյան գաղափարները հետզհետե տարածվում են Ալեքսանդրապոլում, որոնց նպատակն է ռուսական գերակայություն ապահովել Կովկասում և արգելել Թուրքիայի հարաբերությունները Ադրբեջանի ու Թուրքեստանի հետ, ինչը կարող է քեմալա-բոլշևիկյան միջադեպի պատճառ դառնալ [Կովկասեան հարցը, Արեւ, 20.12.1920, 3]:

Դեկտեմբերի 24-ին նշվում է, որ Լեզրանի հետ բանակցությունների արդյունքում որոշվել է, որ Ջանգեզուրն ու Շարուր-Նախիջևանը անվիճելիորեն կը միացվեն Հայաստանին [Ջանգեզուր եւ Նախիջևան, Արեւ, 24.12.1920, 2]: Միաժամանակ գրվում է, որ Թիֆլիսի մեջ լուրեր են շրջում, թե Ադրբեջանը որոշել է Ղարաբաղի լեռնային մասը ճանաչել Խորհրդային Հայաստանի մաս [Ղարաբաղի լեռնային մասը, Արեւ, 24.12.1920, 2]:

Դեկտեմբերի 27-ին արդեն տեսնում ենք շնորհակալական խոսքեր բոլշևիկներին Հայաստանում խաղաղության հաստատման համար. բոլշևիկների մեր հայրենիքին մատուցած ծառայությունների վրա պետք է ավելացնել [եթե ստույգ են տեղեկությունները] Ղարաբաղի, Նախիջևանի և Ջանգեզուրի միացումը Հայաստանին, որով վերջանում է վեճը Ադրբեջանի հետ: Եզրակացությունը հետևյալն է. բոլշևիկները օգտագործեցին քեմալականներին՝ Հայաստանին ստիպելու համար նետվել իրենց գիրկը: Իսկ այժմ իրենց վարչակարգը հաստատելուց հետո կուզեն գոհացում տալ հայերի բաղձանքներին [Կացութիւնը Հայաստանի մէջ, Արեւ, 29.12.1920, 1]:

Հակառակ Խորհրդային Ռուսաստանի ու բոլշևիկի նկատմամբ վերոնշյալ դրական արձանագրումներին՝ Ռամկավար կուսակցության դեկտեմբերի 15-ին Ազգերի լիգային ուղղված հիշատակագրում ասվում էր, որ իր ազգային ավանդույթներով, կրոնական ու ընտանեկան հղացումներով հայ ազգը չի կարող հարել համայնավարական վարդապետության: Հայ ժողովուրդը բացի մի քանի անձերից մերժում է սովետական ռեժիմը Հայաստանի մեջ: Կուսակցությունը հովանավորություն էր խնդրում ոչ թե Երևանի հանրապետության, այլ Սևրի դաշնագրով Թուրքիայից անջատվելիք նահանգների համար [Յիշատակագիր մատուցուած Ազգերու դաշնակցութեան համաժողովին Հայ սահմ. ռամկավար կուսակցութեան կողմէ, Արեւ, 31.12.1920, 1]:

Արտատպելով «Երկիր» թերթի հոդվածը՝ «Արեւ»-ը գրում է, թե ռուսական բանակը Ադրբեջանից մտավ փրկելու հայկական բեկորները: Ցույց տալու համար, որ որևէ նվաճողական նպատակ չունի՝ այն իսկույն Հայաստանին կցեց Ղարաբաղը, Ջանգեզուրն ու Նախիջևանը: Նոր կառավարությունը հսկողության տակ է առել նախկին ՀՅԴ-ական դեկավարների, որպեսզի նրանք չկարողանան «ներքին քաղաքացիական պատերազմ» հրահրել: Ռուսներն ասել են թուրքերին, որ հայ-թուրքական թշնամությունը վերացնելու համար Հայաստանին կցեն Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի վիլայեթները: Հայկական հարցը մտել է նոր շրջանի մեջ, որը ավելի փայլուն է թվում [Կացութիւնը Հայաստանի սահմաններուն մէջ, Արեւ, 31.12.1920, 3]:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, խոսելով Հայաստանի ինքնուրույնության աստիճանի մասին, Խ. Գուրեանը գրում է. «...ներկայ պարագաներու տակ Արարատի գաւառը Դաշնակցային Ռուսիոյ մի ինքնավար նահանգը միայն կրնայ ըլլալ» [Գուրեան Խ. Ս., Հայաստանի վերջին պատեհութիւնը, Ա., Արեւ, 2.2.1921, 1]:

Դաշնակիցները: Մեջբերելով Ա. Խատիայանի Երևանում ամերիկացի հյուրերի և այլ օտարերկրյա ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ժամանակ ասված խոսքերը՝ Միքայել Ս. Կիրճեանը հոկտեմբերի 8-ին գրում է, որ Հայաստանը դաշնակիցներից ակնկալում է օգնական գորքեր, ոչ թե քննիչներ: Հայկական հարցը կլուծվի Էնվերի և Մուստաֆա Քեմալ փաշայի կազմակերպած կոտորածներով, եթե ԱՄՆ-ը կամ դաշնակիցները արագ չգործեն [Մ. Ս. Կ., Սկիզբն է փրկութեան, Արեւ, 8.10.1920, 1]:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արև» օրաթերթում

Դեկտեմբերի 24-ին լույս է տեսնում հոկտեմբերի 27-ին Ալ. Խատիսյանի ելույթը Հայաստանի խորհրդարանում, որտեղ նա իր արտասահմանյան ուղևորության արդյունքներն ամփոփելով ասում է, թե օտար պետական պաշտոնյաների հետ հանդիպումներից ստացել է տպավորություն, որ վերջիններս դրական վերաբերմունք ունեն շշ նկատմամբ, բայց գործնական որևէ օժանդակություն չեն պատրաստվում տրամադրել [Պ. Խատիսյանի խիստ կարեւոր յայտարարությունները Հայկական խորհրդարանի մեջ, Արև, 24.12.1920, 2]:

Նոյեմբերի 24-ին «Արև»-ը հայտնում է Վ. Վիլսոնի իրավարար վճռի մասին. «Daily Chronicle»-ի Նյու Յորքի թղթակիցը տեղեկացնում է, որ Սևրի դաշնագրի համաձայն նախագահ Վիլսոնը գծել է Հայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանը [Նախագահ Ուիլսոնն էլ Հայաստան, Արև, 24.11.1920, 3]:

Նոյեմբերի 26-ին հաղորդվում է, որ Ազգերի լիգան 6 հոգուց բաղկացած հանձնաժողով է ստեղծել «այս կամ այն կերպով Հայաստանը փրկելու խիստ դժուարին պաշտոնով» [Հեռագրալուրեր, Արև, 26.11.1920, 3]:

Այդ մասին իրատեսական գնահատականի ենք հանդիպում արդեն նոյեմբերի 29-ին. «Շիտակը ըսելու համար, Ազգերու Ընկերակցութենէն որքան որ ալ բարի դիտումներով և բարի կամեցողութիւններով տոգորուած ըլլար մեզի հանդէպ, կարելի չէր սպասել դրական անմիջական օգնութիւն մը, քանի որ ան Կաճառ մըն է միայն, միջազգային քաղաքականութեան ակադեմական Կաճառ մը, որ տրամադրութեան տակ ոչ մէկ ուժ ունի կարենալու համար գործել, միջամտել ի նպաստ վտանգի մէջ գտնուող ո՛նէ ազգի» [Կ., Եւրոպան կգրադի մեզմով, Դ., Արև, 29.11.1920, 1]: Սակայն նույն հոդվածում տեսնում ենք Հայաստանի ուժերի նկատմամբ անիրատեսական լավատեսություն. Հայաստանի համար նախընտրելին, սակայն սեփական ուժերով հաղթելը կլինէր: Եվ Հայաստանը սկսել է պատասխան տալ՝ Կարսի վերագրավումը մատնանշելով (եթե ի վերջո ստուգվեր այդ լուրը) [Կ., Եւրոպան կգրադի մեզմով, Դ., Արև, 29.11.1920, 1]:

Հունվարի 12-ի «Քաղաքական կացութիւնը» հոդվածում կարծիք է հայտնվում, որ դաշնակիցներից ամենավճռականը Թուրքիայի դեմ քաղաքականություն վարելու հարցում Բրիտանիան է [Քաղաքական կացութիւնը, Ա., Արև, 12.1.1921, 1], որը չի ուզում զիջումներ կատարել Թուրքիային [Քաղաքական կացութիւնը, Բ., Արև, 14.1.1921, 1]: Հաջորդիվ ևս հանդիպում ենք կարծիքի, որ Անգլիան ու ԱՄՆ-ը կպահանջեն Թուրքահայաստանի անկախությունը, մինչդեռ Ֆրանսիան ու Իտալիան կպաշտպանեն Թուրքիային [Գուրեան Խ. Ս., Հայաստանի վերջին պատեհութիւնը Բ., Արև, 4.2.1921, 1]:

«Արև»-ի արտոնատեր Լ. Մկրտիչյանը նշում է, որ Ազգերի լիգայում Հայաստանին օգնելու պատրաստակամություն կար, ինչին խոչընդոտեց Հայաստանի խորհրդայնացումը [Պ. Լեւոն Մկրտիչյանի ճառը Բարիզի հայ ռամկավար ակումբին մէջ, Արև, 26.1.1921, 1-2]: Ըստ Պ. Թերզիպաշեանի ԱՄՆ-ը Հայաստանի մանդատից հրաժարվեց Միացյալ Հայաստանի հռչակման պատճառով, քանի որ դրանով այն պետք է գործ ունենար Ռուսաստանի հետ, ինչն անցանկալի էր [Պողոս Փաշա Նուպարի անուան տօնը Կ. Պոլսոյ մէջ, Արև, 31.1.1921, 2-3]:

Հետագայում ևս, խոսելով Հայկական հարցի ապագա լուծման մասին, տեսակետ է զարգացվում, որ մարտավարական տեսանկյունից սխալ է Ռուսահայաստանի հարցը կապել

Թուրքահայաստանի հարցի հետ, քանզի Ռուսաստանի հետ դաշնակիցները խնդիրներ ունենալ չեն ցանկանա, ուստի այն չեն ազատագրի, մյուս կողմից ոչ մի դեպքում չեն կամենա Արևմտյան Հայաստանը կցել բոլշևիկյան պետության [Մին առնուլ եւ միւսը չթողուլ, Արեւ, 16.2.1921, 1, տե՛ս նաև Թրքահայաստանի դատը պէտք է պաշտպանուի թրքահայերու ձեռքով, Արեւ, 16.2.1921, 1, տե՛ս նաև Մկրտիչեան Լեւոն, Հայկական հարցի արդի կացութիւնը եւ մեր հակառակորդները, Ա., Արեւ, 23.2.1921, 1]:

Ասեկոսներ: Հանդիպում ենք ասեկոսների, լուրերի, որոնք հեռու են իրականությունից: Մասնավորապես Լոնդոնից հոկտեմբերի 26–ին հաղորդում են, թե հոկտեմբերի 23–ին հայերը ամբողջ գծով անցել են հարձակման և նրանց թիվը հավասար է թուրքերին: Վերջիններս չեն կարողացել դիմակայել հայերի հարձակմանը, շատերը փախել են Տրապիզոն [Հայկական յարձակողականը, Արեւ, 29.10.1920, 3]:

Նոյեմբերի 7–ին կարդում ենք, որ հայերը հետ են գրավել Սարիղամիշը [Սարըղամիշի գրաւումը, Արեւ, 8.11.1920, 3]:

Նոյեմբերի 10–ին խոսվում է, որ պատերազմի սկզբում թուրքերը հասել են հաջողությունների առանց լուրջ դիմադրության հանդիպելու: Առաջին իրական ճակատամարտերը տեղի ունեցան Կարսի ու Իգդիրի մոտ, որոնցում հայկական բանակը հաղթեց: Դրանից հետո վերջինս, օգտագործելով ժամանակը, պատրաստվելու, կամավորներ հավաքելու համար, ըստ ստացված հեռագրերի՝ Սարիղամիշի ու Իգդիրի մոտ թուրքերին ջախջախել է և այդ քաղաքները վերագրավել: Այսպիսով, մեկ ամսում հայկական քաջարի բանակը, կասեցնելով թշնամու առաջխաղացումը, չարաչար փախուստի ու պարտության մատնեց նրան [Հայկական ճակատը, Արեւ, 10.11.1920, 2]:

Նոյեմբերի 8–ին «The Times»-ի Կ. Պոլսի թղթակիցը ասում է, որ ռուսները, առաջանալով Ադատաֆայի ճանապարհի երկայնքով, գրավել են Ղարաքիլիսան [Հայելթուրք պատերազմ, Արեւ, 10.11.1920, 3]:

Արտատպելով Կահիրեի «Յուսաբեր»-ի նոյեմբերի 24–ի հոդվածը՝ «Արեւ»-ը նոյեմբերի 26–ին գրում է, թե Կարսը ազատագրվել է: Տեղեկությունը ստացվել է Կ. Պոլսից: Ասվում է, թե ազատագրումը եղել է նոյեմբերի 16–ին ու թուրքերը նոյեմբերի 18–ին նոր զինադադար են խնդրել: Որպես մեկնաբանություն հավելվում է. մինչև թերթը մամուլի դնելը չեղավ ուրախալի լուրը հաստատող որևէ այլ աղբյուր. «Կը կարծենք թե՛ Ալեքսանտրոպօլի վերագրաւումէն վերջ շատ հաւանական է որ հայկական բանակը յաղթական գրոհով մը վերագրաւած ըլլայ նաև Կարսը որուն գրաւման մանրամասնութիւնները հաղորդող հեռագրալուրերը անշուշտ չեն ուշանար» [Կարսը վերագրաւուած, Արեւ, 26.11.1920, 3]:

Հետաքրքրական է, որ լուրը չի հերքվում, այլ հաստատվում է: Նոյեմբերի 29–ի համարում, հղում կատարելով «Ճակատամարտի» նոյեմբերի 23–ի տեղեկատվությանը, նշվում է. «Ինչպէս նախորդ օր գրած էինք, Կարսի վերագրաւման մասին շրջող գրոյցները կը հաստատուին: Իրազեկ շրջանակներու մէջ կը հաստատուի թէ հայկական բանակը վերագրաւած է բերդաքաղաքը՝ ամսոյս 16ին» [Կարս վերագրաւուած հայերու կողմէ, Արեւ, 29.11.1920, 3]: Այնինչ նույն համարում կարդում ենք Կարսի գրավման վերաբերյալ թուրքական պաշտոնական զեկուցագիր, որտեղ նշվում է գերեվարված հայ պաշտոնյաների, մեծաքանակ ռազմամթերքի մասին [Քէմալական զեկոյց մը ի՛նչ կըսէ, Արեւ, 29.11.1920, 3]:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արեւ» օրաթերթում

Դեկտեմբերի 3-ին, երբ արդեն կնքվել էր Ալեքսանդրապոլի դանագիրը, «Արեւ»-ը գրում է, որ Կարսի ազատագրման լուրը հաստատվել է: Բաթումի և Կ. Պոլսի հեռագրական հաղորդակցությունները այդպիսի լուր չեն ստացել, սակայն Պատրիարքարանը իր աղբյուրներով ստուգել ու հաստատել է այն [Կարսի վերագաւումը պաշտօնապէս կ'ստուգուի, Արեւ, 3.12.1920, 3]: Նույն համարում կարդում ենք, որ 7 հազար թուրքեր մահացել են ցրտից, բուլճիկները տվել են հավաստիացումներ, որ արևելյան ճակատից վախենալու անհրաժեշտություն չկա, թուրքերի ու ռուսների միջև կան անհամաձայնություններ [Հայ եւ Թուրք նոր զինակցութիւն մը, Արեւ, 3.12.1920, 3]:

Միայն դեկտեմբերի 6-ին «Արեւ»-ը գրում է. «Հայկական հաղթանակների վերաբերյալ լուրերը լրիվ անհիմն են թվում» [Հայ եւ Թրքական առեղծուածը, Արեւ, 6.12.1920, 3]:

Այժմ հանդիպում ենք կացությունը իրականից ավելի բացասական ներկայացնող ասեկոսեներին: Մասնավորապէս Կ. Պոլսում տարածվել էին լուրեր թե թուրքերը գրավել են Էջմիածինը [Էջմիածնի մասին, Արեւ, 8.12.1920, 3]:

Դեկտեմբերի 10-ին «Արեւ»-ը արտատպում է «Ժողովուրդի ձայն»-ի նոյեմբերի 30-ի տեղեկությունը, որտեղ ասվում է, թե նոյեմբերի 28-ին «Ճամբորդներէ և թերթերէ կը տեղեկանանք թէ Կարսի և Ալեքսանդրաբօլի հայկական բանակի կողմէ գրաման գրոյցները որոնց արձագանգը հասած էր մինչև Պոլիս, ճիշդ չեն» [Հայեւթուրք պատերազմ, Արեւ, 10.12.1920, 3]:

Արտատպելով «Արևելյան մամուլ»-ի դեկտեմբերի 5-ի թղթակցություններից հատվածներ՝ «Արեւ»-ը դեկտեմբերի 31-ին գրում է, թե Կարսի վերագրավման լուրը, որ քանի անգամ իբր ամենաստույգ ներկայացվեց, իրականությանը չէր համապատասխանում: Որոշ մարդիկ հատուկ խաբում էին ժողովրդին: Պոլսի հայությունը որը կարծում էր, թե հայկական բանակները Կարսի դռներն են թակում, այժմ կարծես երազից արթնացած լինի [Անգեղաց Արգամ, Հայեւթուրք պատերազմին շուրջը. Յայտարարութիւններ, մանրամասնութիւններ, Արեւ, 31.12.1920, 2]:

Չնայած ամենահիշարժան ապատեղեկատվությունը վերաբերում էր Կարսի վերագրավմանը, սակայն կային նաև այլ բովանդակություն ունեցող ասեկոսեներ: Արտատպելով «Երկիր» թերթի թղթակցությունը՝ «Արեւ»-ը գրում է, որ ռուսական կառավարությունը պահանջել է Անկարայից Հայաստանին թողնել Էրզրումի, Վանի և Բիթլիսի նահանգները՝ «վերջ մը տալու համար այն արինալի թշնամութեան, որ կը տիրէ հայ և թուրք ժողովուրդներու միջև...» [Կացութիւնը Հայաստանի մէջ, Արեւ, 29.12.1920, 1):

«Ժողովուրդի ձայն»-ից արտատպությունում կարդում ենք գրույցի մասին, թե Խատիսյանն ու Օհանջայանը մահվան են դատապարտվել: Բաթումից լուրեր են հայտնում, որ թուրքերը Խատիսյանին վերցրել են իրենց հովանավորության տակ [Խատիսեանի մասին, Արեւ, 5.1.1921, 3]: Հունվարի 7-ին «Արեւ»-ում կարդում ենք «Ժողովուրդի ձայն»-ի թղթակցություն ըստ որի Քարաբեքիրը առաջարկել է Խատիսյանին իր հովանավորությունը, բայց նա չի ուզել: Երկու օր է լուր է շրջում, որ Դրոյին գնդակահարել են: Ասվում է, որ Համագասպն էլ սպանվել է Գորիսում [Կացութիւնը Հայաստանի մէջ, Արեւ, 7.1.1921, 3]: «Աշխատաւոր»ի դեկտեմբերի 15-ի համարում կարդում ենք, որ Թիֆլիսում համառ լուրեր են պտտվում Դրոյի սպանության մասին [Դրոյի սպանութեան գրոյցը, Արեւ, 12.1.1921, 3]:

Ասեկոսենների բաժինն ամփոփենք հետևյալով. Հայաստանի սահմանները գծող Վիլսոնից հասած լուրերի համաձայն Հայաստանի կազմում են ներառվել ընդարձակ տարածքներ՝ մինչև Կիլիկիա: Դաշնագրի ստորագրումը պետք է ուշանա Վիլսոնի և դաշնակիցների տեսակետները համաձայնեցնելու համար [Հայաստանի սահմանագծումը, Արեւ, 14.1.1921, 3]:

Պարտության պատճառները: Պարտության պատճառների առաջին վերլուծությանը հանդիպում ենք դեկտեմբերի 10-ին: Որպես թիվ մեկ պատճառ նշվում է թշնամու ուժերը թերագնահատելը [Հայկական պատրանքներ թուրքերու իրական զորութեան մասին, Արեւ, 10.12.1920, 2]: Քննադատվում է Թիֆլիսի «Աշխատավոր» թերթը, որը գրել է, թե. «Այսօր Հայաստան 75,000ի մօտ զօրք ունի եւ եթէ պոլշէվիքեան վտանգը անցնի (որ կը կարծուի թէ կ'անցնի), Թուրքերուն հետ չափուիլն Հայուն համար հարսանիք երթալէն աւելի գուարճալի է:

Եւ ըսել թէ այս հոսոսական տողերը գրուելէն 8-10 օր վերջը Կարսը կ'իյնար, բոլոր յանցանքը՝ ապահովաբար՝ «Վերջին Լուր»ի շրջուն թղթակիցինը չէ. այդ «հոսոսը» ուրիշ բան չէ ըրած բայց եթէ արտահայտել մտայնութիւնը որ կը տիրէր Հայաստանի մէջ իրաւ է թէ քիչ մը չափազանցեալ ձեռով...» [Հայկական պատրանքներ թուրքերու իրական զորութեան մասին, Արեւ, 10.12.1920, 2]:

Հայ-թուրքական առաջին զինադադարից հետո Հ. Օհանջանյանը ՀՀ անունից Հայաստանի ժողովրդին ուղղել է կոչ, որտեղ որպես պարտության պատճառներ նշել է. «Հայ ժողովուրդ ...դու չուզեցիր պետութեան սահմանները պաշտպանել Սարըղամիշի, Ղարսի և Ալէքսանդրապոլի տակ, այսօր թշնամին սպառնում է արդէն ոչ միայն քո ազատութեանը, այլ և կեանքիդ» [Պատմական տօքիման մը, Արեւ, 10.12.1920, 2]:

Դեկտեմբերի 13-ին լույս տեսավ հոկտեմբերի 15-ին «Մշակ»-ում Ա. Նազարեթյանի հեղինակած «Վտանգից առաջ» հոդվածը: Սրանում քննադատվում է կառավարությունը, որը չի կարողացել կանխատեսել պատերազմն ու բավարար նախապատրաստական աշխատանքներ կատարել: Նշվում է, որ պատերազմից առաջ լուրեր էին տարածվում, թե թուրքերը պարպում են Էրզրումը [Նազարեթեան Ա., Վտանգից առաջ, Արեւ, 13.12.1920, 2]:

Դեռևս Կարսի անկման վերաբերյալ պոլսահայության շրջանում առկա տրամադրությունները լուսաբանող նոյեմբերի 21-ի թղթակցության մեջ կարդում ենք պարտության պատճառների մասին. «Այս ահարկու հարուածները որոնք իրարու կը յաջորդէին կը սահմոկեցնէին Պոլսոյ հայերը, որոնք յուզումին առաջին տպաւորութեան տակ իսկ այս ձախորդութեանց պատասխանատուութիւնը մենէ դուրս ուրիշներուն վրայ բեռցնել կ'ուզէին:

Եւ ամէն հայ, որ իր մտքին մէջ պարտականութիւն մը ստեղծած է Եւրոպայի համար, զմեզ ազատելու, Եւրոպայի կողմէ հայերու լքուիլը տեսնելով այս աղէտին բոլոր պատասխանատուութիւնը կ'ուզէր բեռցնել անոր վրայ: ...քչերն էին որ կ'անդրադառնային թէ Եւրոպայի չափ մենք ալ յանցաւոր էին ներկայ կացութեան համար: Մենք քաղաքական հասկացողութենէ զուրկ զգացումներէ [...] քաղաքականութիւն մը ունեցած ենք և ատոր համար տուժած ենք և դեռ պիտի տուժենք ապահովաբար» [Շավարշ, Պոլսական նամականի [սեփական թղթակցութիւ], Արեւ, 17.12.1920, 2]:

Պատերազմից հետո քննարկվում է դավաճանության վարկածը: Պարտության մեջ մեղադրվում են ռուսահայերը. Ռուսահայ ապագգային ոգին կարևոր դեր է կատարել պարտության մեջ: Պատերազմը ցույց տվեց, թե հայկական բանակը չունեւ հրամանատարություն: Մինչև Կարսի անկումը հայկական բանակի ոգևորությունը շատ մեծ է եղել, քանի որ լուրեր են

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արև» օրաթերթում

տարածել, թե Անդրանիկը հույների հետ Տրապիզոն է գալու: Նույնիսկ ասվել է թե նա 10 հազար հայ կամավորներով արդեն Բաթում է իջել: Հայերը մտածում էին, թե թուրքական բանակը քայքայված վիճակում է: Դրա համար սկզբում 50 հազար հոգի գորակոչվեց, բայց երբ տեսան թուրքերի հզորությունը, բարոյալքվեցին [Անգեղաց Արզամ, Հայերթուրք պատերազմին շուրջը. Յայտարարություններ, մանրամասնություններ, Արև, 31.12.1920, 2]:

Դեկտեմբերի 31-ի արտատպությունում հանդիպում ենք կարծիքի, թե պատերազմից կարելի էր խուսափել նախապես Սևրի պայմանագրից հրաժարվելու պարագայում [Հայաստան իրաւունք ունէր Պօլշէտիք ըլլալու [Խմբ. գիտ. «Էճիբշըն Կազէթ»ի Դեկտ 27ի թիւնին], Արև, 31.12.1920, 3]:

Կ. Պոլսի Ազգային ժողովի դեկտեմբերի 3-ի նիստում քննարկվեցին Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի անկման պատճառները: Տեսակետ զարգացվեց, որ կորուստները Երևանի վարիչների և զինվորականների ապիկարության պատճառով են: Որոշվում է, որ պետք է պարզել թե ով հանձնեց բերդերը: Նաթանյանն ու Ալպոյաճյանն ասեցին, որ պատրաստ են մեկնել Հայաստան ու քննել պարտության պատճառները: Այս աղետի պատճառ եղողները դավաճան են: Սրենցն ասում է, փոխանակ զրույցների վրա հիմնվելուն՝ մարմին ուղարկեն, որը տեղեկագիր բերի և ժողովը կտա իր եզրակացությունը [Ազգային ժողով Պ. Գ. Ասլանեանի կարեւոր հարցումը Կարսի եւ Աղեքսանդրաբօլի անկման առթիւ, Արև, 3.1.1921, 2]:

Էջմիածնից Պոլիս եկած Հուսիկ ծայրագույն վարդապետը Կարսի անկման ու պարտության հարցում մեղադրում է Ռուբենին՝ համարելով, որ ռազմական նախարարը այլ մարդ պետք է լիներ [Վերջին դէպքերը Հայաստանի մէջ, Արև, 3.1.1921, 2]:

«Արև»-ի Կ. Պոլսի թղթակիցը դեկտեմբերի 15-ին գրում է, որ Հայաստանից ստացված լուրերը, որոնց վախով սպասում էր ժողովրդի լքջախոհ մասը առաջ բերեցին տխուր տպավորություն: «Երևանյան վարիչների» քաղաքականության աղետալի հետևանքները կանխատեսելու համար շատ մեծ հմտություն պետք չէր: ՀՅԴ-ն գոռոզաբար մերժում էր գործակցության առաջարկները, բայց դրան արժանի կառավարություն չէր ստեղծել: Ամենավատ վիճակում բանակն էր: ՀՅԴ-ն մերժում է իր պատասխանատվությունը [Շավարշ, Պոլսական նամականի [սեփական թղթակցութիւն], Արև, 5.1.1921, 2]:

Հետաքրքիր է Ղալաթիայի Ազգային խորհրդարանում կայացած քննարկումը: Նրանք ովքեր քննադատեցին ՀՀ կառավարությանը դավաճաններ նկատվեցին: Կառքը կոտրելուց հետո ճանապարհ ցույց տվողները շատ են: Իսկ մինչ այդ քննադատությունների առթիվ ասվում էր, թե ընդդիմադիրները ծափ ու ծիծաղ են անում ազգի դժբախտությունների վրա [Ասպետ Յովհաննէս, Ազգային անցուդարձ. Աղէտք եւ փլուզում, Արև, 5.1.1921, 2]:

Անդրանիկ Օզանյանը պատերազմում Հայաստանի պարտության պատճառների մասին նշում է, որ կառավարության կազմը ոչ մի հեղինակություն չունէր հայ ժողովրդի մեջ: Պատերազմական նախարարը վարժապետ էր և չէր հասկանում ռազմական գործից: Գործի գլուխ գտնվող զինվորականները պատասխանատու են, որ նախօրոք ոչ մի աշխատանք չեն կատարել, որ գոնե ուժեղ հարձակման դեպքում կարողանան քայլ-քայլ նահանջել: Նրանք երևի հույսը դրել էին Իզմիրի ճակատի վրա: Հայերը չունեին հետախոզություն, մինչդեռ թուրքերը հետևում էին

հայկական գործերի շարժին [Զօր. Անդրանիկ կը բացատրե Հայաստանի պարտութեան պատճառները [սեփական թղթակցութիւն], Արեւ, 7.1.1921, 1]:

Սպաներից դժգոհության հանդիպում ենք հոկտեմբերի 6-ին հայկական բանակի արևմտահայ զինվորի կողմից գրված նամակում, որը հրատարակվել է հունվարի 10-ին: Նշվում է, որ բանակը հեռու է նախանձելի վիճակում լինելուց: Խստապահանջ սպաներ չկան [Հայաստանի վիճակը վերջին աղետի նախօրեակին, Արեւ, 10.1.1921, 2]:

«Երկիր» թերթից արտատպելով «Աշխատավոր»-ի հոդվածը՝ «Արեւ»-ը գրում է, որ Հայաստանի կառավարությունը պարտավոր է զբաղվել ռազմական անհաջողությունների ու խուճապի հեղինակների պատասխանատվության ենթարկելու հարցով: Ինչքան էլ շատ լինեն հայկական բանակի պարտության օբյեկտիվ պատճառները կան բազմաթիվ ոճիրների փաստեր, որոնց հեղինակները պետք է պատժվեն [Դաշնակցականները կը խոստովանին, Արեւ, 12.1.1921, 2]:

Հունվարի 14-ին արտատպվում է «Ժողովուրդի ձայն»-ի խմբագրականը. Պատերազմի սկզբում տեսակետ հնչեց, որ պատասխանատուներ փնտրելու ժամանակը չէ: Եթե պատճառները չուսումնասիրվեն կարող են իրադարձությունները կրկնվել: Կա մտանյություն որ «եղածը եղած է»: Եթե մեր քաղաքական բախտը մենք ենք ուզում վարել պարտադիր պետք է փոխենք այս մտայնությունը [Պատասխանատուութիւնները չփնտռենք [Խմբագրական «Ժող. Ձայն»ի], Արեւ, 14.1.1921, 2]:

Սմբատ Բորոյանի զինվորներից Լևոն Աշճյանը և Զաքար Զարդարյանը պարտությունը բացատրում են ռուսահայ-թուրքահայ հակասություններով, և վերջիններիս նկատմամբ բացասական վերաբերմունքով: «Արեւ»-ի խմբագրությունում նրանք պատմում են, որ Կարսում անկման ժամանակ դեռ զուտնա ու հարսանիք կար: Այլասերումը շատ էր տարածվել Հայաստանում: Շատ վատ վերաբերմունք կար տաճկահայ կամավորների հանդեպ, որոնք եկել էին Կ. Պոլսից, Կիլիկիայից: Ուտելիք ու նույնիսկ զենք չէին տալիս արևմտահայ կամավորներին [Հայաստանէն լուրեր. Ինչպէս հայ զօրքը նահանջեց Ալեքսանդրապօլի յանձնումը. Թուրքահայ կամավորներ. Ո՞վ կրկնար փրկել կացութիւնը, Արեւ, 21.1.1921, 2]:

Բացի արևմտահայ-արևելահայ հանգամանքից ՀՅԴ-ն մեղադրվում է գաղութների հետ սերտ կապեր չունենալու ու նրանց ներուժը հաջող չօգտագործելու մեջ [Կ. Պոլսոյ համագումար ժողովին մեջ Պ. Խօճասարեանի խօսած ճառը, Արեւ, 11.2.1921, 1]:

Մուշեղ արքեպիսկոպոսը պատերազմում պարտության մեջ մեղադրում էր ռուսահայերին և ՀՅԴ-ին. Առաջին հանարպետությունը չմեծացավ ու զարգացավ ոչ թե այն պատճառով, որ երկիրը անընդհատ գտնվում էր պատերազմների մեջ, այլ 1-ին պատճառը ռուսահայերն էին, որոնք շփացան, նույնիսկ որոշ թերթեր պահանջեցին թուրքահայերին գնալ և իրենց սեփական ուժերով գրավել չազատագրված հայրենիքը, 2-րդ պատճառը ՀՅԴ-ն էր, որը իր շարքերում չուներ պետական մտածողության մարդիկ ու մենաստիրական ձգտումով դուրս թողեց իր շարքերից չգտնվող պետական մարդկանց և երկիրը մնաց քաղաքական անձանց հույսին: Ասվում է, թե ՀՅԴ-ն հաղթեց հայ ազգին: Ինչու էր հնարավոր ՀՅԴ մենիշխանությունը 2 տարի: Ռուսահայերը վերջին 70 տարում կորցրել էին հայրենասիրության զգացումը: ՀՅԴ-ն ու ՄԴՀԿ-ն նրանց սրտում արթնացրել էին օտար և ազգամերժ մոլություններ [Ազգ. գիտակցութեան զարթնումը Մուշեղ արք.ի բանախօսութիւնը ի Գահիրէ, Արեւ, 24.1.1921, 2]:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արև» օրաթերթում

Եթե ՀՅԴ-ի փոխարեն իշխանության դեկին լինեին Պողոս Նուբարի, Գ. Նորատունկյանի, Հ. Գույումճեանի նման անձինք, ապա ելքն այլ կլիներ [Փորձագետ, Խորհրդածություններ Հայաստանի աղետին վրայ, Արև, 9.2.1921, 1]:

Տիրայր եպիսկոպոսը, ով եղել էր բանակում պատերազմի ժամանակ՝ պարտության պատճառների մեջ նշում էր այն հանգամանքը, որ ուռճացված պետական բյուրոկրատիան ապրում էր հանգիստ այն պայմաններում, երբ զինվորը կռվում էր սոված ու բոպիկ: Նա ասում է, որ Կարսի հրամանատարները անխախտ վստահություն ունեին, որ բերդաքաղաքը մինչև վերջ պետք է դիմադրի՝ 8 ամսվա պաշար և ռազմամթերք կար [Վանատուր, Ի՞նչ կխորհին մեր ամերիկացի բարեկամները. Ս. Կաթողիկոսը իր վստահությունը կը կրկնէ Պ. Պողոս Նուբարի. Տիրայր եպիսկոպոսի ծանրակշիռ յայտարարությունները [մեր մասնաւոր թղթակցէն], Արև, 26.1.1921, 1]:

Խ. Գուրեանը ևս նշում է, որ պետական պաշտոնյաների «բանակը» զինվորական բանակից մեծ էր ու դրա նպատակը ՀՅԴ իշխանությունը հավերժացնելն էր [Գուրեան Խ. Ս., Հայաստանի վերջին պատեհությունը, Ա., Արև, 2.2.1921, 1]:

Կա նաև տեսակետ, որ եղածը պետք չէ բնորոշել պարտություն. «Նախ, պարտություն բառը սխալ է գործածել Հայաստանի աղետին համար: Պարտուած պիտի համարուէր եթէ կռիւ մղած ըլլար, մինչդէռ զօրքը՝ գնդակ մը իսկ չէ արձակած» [Փորձագետ, Խորհրդածություններ Հայաստանի աղետին վրայ, Արև, 7.2.1921, 1]: «Արև»-ի խմբագրությունը ծանոթագրությունով նշում է, որ դա ճիշտ է միայն Կարսի պարագայի համար, այնինչ մյուս վայրերում կռիվներ եղել են՝ գլխավորապես զինվորների թուրքահայ լինելու հանգամանքի պայմաններում:

Հետևություններ: Դեռ պատերազմը չավարտված նոյեմբերի 12-ին կարդում ենք, թե հայն ավելի շատ կռվեց դաշնակիցների դատի համար քան իր, բայց անհավասար կռվում մնաց միայնակ: Այս կարճատև պատերազմը, սակայն մեծ դաս է պարունակում՝ այս ազգը իր փրկության հույսը միայն իր վրա պետք է դնի: Թող նոր մահացած հարյուրավոր երիտասարդների փառավոր մահը բոլորի համերաշխության ու սիրո փրկարար ոգի լինի [Ն. Յ., Զինադադարը, Արև, 15.11.1920, 1]:

Կային նաև հետևություններ, որոնք հեռու լինելով իրականությունից, ըստ էության անտեսում էին պատերազմի հետևանքները: Հունվարի 3-ին Պողոս Նուբարը պնդում էր Սևրի պայմանագրի իրականացման վրա [Ս. Կաթողիկոսին կոնդակը Պողոս Նուբար Փաշայի ազգ. պատուիրակութեան նախագահին ճառը, Արև, 24.1.1921, 1]: Կամ 1921 թ. փետրվարին հանդիպում ենք ենթադրության, թե Ազգերի լիգան ստեղծելու է կամավորական բանակ, որը ազատագրելու է Հայաստանը, հետևաբար Հայկական հարցը մոտ է լուծման [Գուրեան Խ. Ս., Հայաստանի վերջին պատեհությունը, Բ., Արև, 4.2.1921, 1]:

Եզրակացություններ: Փորձենք պատասխանել այն հարցին, թե ի՞նչ աղբյուրներից էր ստանում պատերազմի ու հարակից հարցերի վերաբերյալ տեղեկություններ «Արև»-ը: Մեծ թիվ էին կազմում արտատպությունները Կ. Պոլսի, Եգիպտոսի հայկական ու օտար թերթերից, հեռագրական լուրերը կամ թղթակցությունները Լոնդոնից, Փարիզից, Կ. Պոլսից, Երևանից (այդ թվում Հայաստանի հեռագրական գործակալություն), Փարիզից, Թիֆլիսից, ԱՄՆ-ից: Մասնավորապես հաճախադեպ են արտատպությունները և քաղված նյութերը Կ. Պոլսի

«Ժողովուրդի ձայնը», «Երկիր», «Ճակատամարտ», «Առաւօտ», Իզմիրի «Արեւելեան մամուլ», Թիֆլիսի «Աշխատատր», «Նոր աշխատատր», «Մշակ», Լոնդոնի «Reuters» լրատվական գործակալության, «The Times», «The Observer», «The Daily Telegraph», Փարիզի «Ապագայ», Բրյուսելի «L'Indépendance Belge», Ժնևի «Journal de Genève», Կահիրեի «Յուսաբեր», «Ալ Ահրամ», «The Egyptian Gazette», Ալեքսանդրիայի «La bourse égyptienne», Մարսելի «Արմենիա», Երևանի «Յառաջ» և այլ պարբերականներից:

Լուրերը ստացվում էին մոտ 7-14 օր անց, երբեմն ավելի ուշ: Ակնհայտ է, որ այս ժամանակային խզվածքը նպաստում էր ապատեղեկատվության երկար շրջանառությանն ու դրա ազդեցությանը հանրային տրամադրությունների վրա: Ինչպես տեսնում ենք հավաստի տեղեկատվության կողքին ոչ սակավաթիվ էին իրականության հետ առնչություն չունեցող լուրերը: Եթե սկզբնական շրջանում դրանք մեծամասամբ խիստ լավատեսական էին, ապա պատերազմի վերջում և անմիջապես դրանից հետո՝ ընդհակառակը:

Եզիպտահայ համայնքում պատերազմի նախօրյակին ու դրա առաջին շաբաթներին տիրապետող էր մեծ հավատը հայկական բանակի ներուժի ու թուրքերի դեմ պատերազմում հաղթանակի հանդեպ: Պատերազմում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ տեղեկատվության ստացումից հետո ակներև էր խորը հիասթափությունը:

Դիտարկելով «Արև» թերթում պատերազմի լուսաբանումը՝ ակնհայտ են զուգահեռներ 2020 թ. Արցախյան երկրորդ պատերազմի հետ: Առաջին հերթին աչք է զանում ցանկալին իրականության փոխարեն ընկալելը: Ներկայիս դիտանկյունից զարմանալի է, թե ինչպես էր ակնկալվում, որ նոր ստեղծված հայկական բանակը, պետական համակարգի առաջին քայլերի կատարման, սովի ու համաճարակների, հարյուրհազարավոր գաղթականների առկայության, հարևան չորս պետություններից երեքի դեմ պատերազմած, բուն պետության տարածքում ադրբեջանական, բոլշևիկյան հակապետական ելույթների պայմաններում, ունի անհամեմատ լայն հնարավորություններ քան թուրքականը: Ակնկալիքները որ պատերազմի պարագայում Հայաստանը կազատագրի առնվազն չորս վիայլեթները չէին հաշվի առնում առկա իրողությունները:

2020 թ. ևս հանրային տրամադրությունները հար և նման էին սրան, ակնկալվում էր, որ հայկական կողմը առնվազն հաջողությամբ կկարողանա դիմագրավել ադրբեջանական հարձակմանը: Ակնհայտ է գիտական հետազոտությունների հիման վրա վերլուծությունների պակասը: Թուրք-հայկական պատերազմին նախորդած շրջանի ադրբեջանական ապստամբ շրջանների նկատմամբ բանակի հաղթանակները հույս էին ներշնչում, որ նույնը լինելու է նաև Թուրքիայի դեմ պատերազմի պարագայում: Արցախյան երկրորդ պատերազմի դեպքում էլ հաշվի չառնվեցին Ապրիլյան պատերազմի դասերը, որը ներկայացվեց որպես հաղթանակ, հակառակ նրան, որ առկա էին այդ թեմայով ավելի անկողմնակալ ուսումնասիրություններ [В ожидании бури: Южный Кавказ, под ред.: К. В. Макиенко, Москва, 2018]: Հաշվի չառնվեց Ադրբեջանի կողմից առնվազն երկու տասնամյակ սպառազինության ահռելի ձեռքբերումն ու բանակաշինությունը, որոնք հանգեցրել էին ուժերի հարաբերակցության կտրուկ փոփոխության 21-րդ դարի առաջին երկու տասնամյակներին:

Առկա են զուգահեռներ նաև ապատեղեկատվության տարածման, իրականությանը չհամապատասխանող, սակայն ցանկալի լուրերին հավատալու առումով:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արեւ» օրաթերթում

Երկու պարագայում էլ հասարակական-քաղաքական քննարկումներում պատերազմն ու հատկապես պարտությունը օգտագործվում էր ներքաղաքական պայքարում: Ռամկավար տրամադրություններ ունեցող «Արեւ» պարբերականը համարում էր, որ Հայաստանը կիսուսափեր կորուստներից էթե այն ղեկավարվեր Պողոս Նուբարի նման հմուտ գործչի կողմից, ինչ փույթ թե վերջինս շատ ավելի անիրատեսական պահանջներ էր առաջ քաշում, քան ՀՀ ղեկավարությունը [մասնավորապես դոհ էր Սևրի պայմանագրից ու պարտադիր էր համարում նաև Խարբերդի ու Կիլիկիայի միացումը]:

Ակնհայտ է, որ առողջ ու տրամաբանական քննադատության կողքին երկու դեպքերում էլ առաջ էին քաշվում դավադրապաշտական տեսություններ, պարտության մեղավորների փնտրտուքն իրականացվում էր կուսակցական շահերի առաջնության համար: 1920 թ. պարտության պատճառների իրատեսական գնահատման ու համակողմանի վերլուծության պակասը, թերևս որոշ չափով նպաստեց դրանից հարյուր տարի անց մեկ այլ պատերազմին ու դրա մարտահրավերներին Հայաստանի անպատրաստ լինելուն:

Գրականության ցանկ

Ազատեան Թ. Ս., Թուրք բարաբարոսութեան մէկ նոր գիւտը. Գավառի հայութեան վիճակը, Արեւ, 13.8.1920, 3:

Ազգ. գիտակցութեան զարթումը Մուշէղ արք.ի բանախօսութիւնը ի Գահիրէ, Արեւ, 24.1.1921, 2:

Ազգ. դաշնակցութեան դիմում, Արեւ, 31.12.1920, 3:

Ազգ. պատուիրակութեան մէկ զեկոյցը, Արեւ, 16.8.1920, 3:

Ազգային ժողով Պ. Գ. Ասլանեանի կարելոր հարցումը Կարսի եւ Աղեքսանդրաբոլի անկման առթիւ, Արեւ, 3.1.1921, 2:

Անգեղաց Արգամ, Հայերթուրք պատերազմին շուրջը. Յայտարարութիւններ, մանրամասնութիւններ, Արեւ, 31.12.1920, 2:

Անճարակ ճարտարութիւն մը, Արեւ, 21.2.1921, 1:

Անուղղելի են, Արեւ, 26.11.1920, 1-2:

Ասպետ Յովհաննէս, Ազգային անցուղարձ. Աղէտք եւ փլուզում, Արեւ, 5.1.1921, 2:

Արամեան Հայկազուն, Պ. Ահարոնեան յիշատակագիր մը կը յանձնէ Բարիզի ամերիկեան դեսպանին (սեփական թղթակցութիւն), Արեւ, 13.9.1920, 3:

Արեւ, 23.8.1920:

Արեւ, 13.10.1920:

Արեւ, 18.10.1920:

Արեւ, 29.11.1920:

Արշաւանք Հայաստանի վրայ, Արեւ, 25.10.1920, 3:

Գուրեան Խ. Ս., Համազգային ժողով, Արեւ, 21.1.1921, 1:

Գուրեան Խ. Ս., Հայաստանի վերջին պատեհութիւնը, Արեւ, 2.2.1921, 1:

Գուրեան Խ. Ս., Հայաստանի վերջին պատեհութիւնը, Բ., Արեւ, 4.2.1921, 1:

- Դահլիճի փոփոխությունն Հայաստանի մեջ, Արեւ, 15.12.1920, 1:
- Դաշնակցականները կը խոստովանին, Արեւ, 12.1.1921, 2:
- Դրոյի սպանութեան գրոյցը, Արեւ, 12.1.1921, 3:
- «Եղբայրները» գործում են, Արեւ, 15.11.1920, 2-3:
- Զանգեզուր եւ Նախիջեւան, Արեւ, 24.12.1920, 2:
- Զանգեզուրի գրաւումը, Արեւ, 23.8.1920, 3:
- Զինադադարը, Արեւ, 12.11.1920, 3:
- Զինադադարին պայմանները, Արեւ, 15.11.1920, 3:
- Զօր. Անդրանիկ կը բացատրէ Հայաստանի պարտութեան պատճառները (սեփական թղթակցութիւն), Արեւ, 7.1.1921, 1:
- Զօր. Սեպուհի հեռագիրը Կարսէն «Մեր գործը լաւ է», Արեւ, 27.10.1920, 1:
- Զօրակոչի օրէնք Հայաստանի մեջ, Արեւ, 5.11.1920, 2:
- Էջմիածնի մասին, Արեւ, 8.12.1920, 3:
- Թղթակից, Հրապարակային ժողով Բարիզի մեջ Պ. Պապաջանեան եւ Սաֆրաստեան կը քննադատեն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ի ներկայութիւն դաշնակցականներու, Արեւ, 20.12.1920, 1:
- Թրքական դաշնագրին ստորագրումը, Արեւ, 13.8.1920, 1:
- Թրքահայաստանի դատը պէտք է պաշտպանուի թրքահայերու ձեռքով, Արեւ, 16.2.1921, 1:
- Թովուզյան Հ. 1978**, Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805-1952), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 359 էջ:
- Թուրք դաշնագիրը վերջապէս ստորագրուեցաւ, Արեւ, 11.8.1920, 3:
- Ի՞նչ կը խորհին Մոսկվայի մեջ Հայաստանի մասին, Արեւ, 17.12.1920, 3:
- Ինչպէս ինկաւ Կարսը (անկումէն առաջ եւ վերջը), Արեւ, 24.11.1920, 2:
- Իրազեկ, Պ. Ահարոնեանի ստապատում յայտարարութիւնները «քօալիսիօն»ի խնդրոյն շուրջ, Արեւ, 23.2.1921, 1:
- Լ., Ալէքսանդրօպոլի հաշտութիւնը, Արեւ, 23.2.1921, 2:
- Լ., Ալէքսանդրօպոլի հաշտութիւնը, Արեւ, 25.2.1921, 2:
- Լուիֆի Ֆիքրիի նոր ձեռնարկը, Արեւ, 25.10.1920, 3:
- Խատիսեանի մասին, Արեւ, 5.1.1921, 3:
- Կ., Եւրոպան կզբաղի մեզմով, Բ., Արեւ, 24.11.1920, 1:
- Կ., Եւրոպան կզբաղի մեզմով, Դ., Արեւ, 29.11.1920, 1:
- Կ. Պոլսոյ համագումար ժողովին մեջ Պ. Խօճասարեանի խօսած ճառը, Արեւ, 11.2.1921, 1-2:
- Կալիսաս, Կովկասահայ ընդդիմադիր մամուլը. Բոպէի պահանջը, Արեւ, 3.12.1920, 2:
- Կարս վերագրաւուած հայերու կողմէ, Արեւ, 29.11.1920, 3:
- Կարսը վերագրաւուած, Արեւ, 26.11.1920, 3:
- Կարսի Հ. Սպայակոյտի զեկոյցը Հոկտ. 2 թիւով, Արեւ, 27.10.1920, 1-2:
- Կարսի վերագրաւումը պաշտօնապէս կ'ստուգուի, Արեւ, 3.12.1920, 3:
- Կացութիւնը Հայաստանի մեջ, Արեւ, 29.12.1920, 1-2:
- Կացութիւնը Հայաստանի մեջ, Արեւ, 7.1.1921, 3:
- Կացութիւնը Հայաստանի սահմաններուն մեջ, Արեւ, 31.12.1920, 3:
- Կացութիւնը Նախիջեւանի մեջ, Արեւ, 23.8.1920, 3:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արև» օրաթերթում

Կացութիւնը ռազմաճակատներու վրայ Մեծ Սպայակոյտին պաշտօնական Զեկոյցները, Արեւ, 27.10.1920, 2:

Կէվրէկեան Բերկրուհի Յ., Հայաստանի վրայ Տօքթ. Մէքալըմ իր ականատեսի տպաւորութիւնները կը պատմէ, Արեւ, 8.9.1920, 2:

Կոչ, Արեւ, 4.10.1920, 3:

Կովկասեան հարցը, Արեւ, 20.12.1920, 3:

Կոնիւնէր հայկական ճակատին վրայ, Արեւ, 20.10.1920, 2:

Հ.Հ. Պաշտօնական զեկոյցը, Արեւ, 3.11.1920, 3:

Համաձայնութիւն Հայերու եւ Քէմալականներու միջեւ, Արեւ, 13.12.1920, 3:

Հայ ժողովուրդը կը պատժէ դասալիքները, Արեւ, 5.1.1921, 3:

Հայ եւ Թրքական առեղծուածը, Արեւ, 6.12.1920, 3:

Հայ եւ Թուրք նոր զինակցութիւն մը, Արեւ, 3.12.1920, 3:

Հայաստ.ի խորհրդարանին օգոստոս 2ի նիստը Վարչապետ Պ. Օհանջանեանի ճառը, Արեւ, 13.9.1920, 1-2:

Հայաստ.ի խորհրդարանին օգոստոս 2ի նիստը Վարչապետ Պ. Օհանջանեանի ճառը, Արեւ, 15.9.1920, 2:

Հայաստան եւ սովեթները, Արեւ, 16.8.1920, 3:

Հայաստան իրաւունք ունէր Պօլշեիք ըլլալու (Խմբ. գիտ. «Էճիբշըն Կազէթ»ի Դեկտ 27ի թիւնին), Արեւ, 31.12.1920, 3:

Հայաստան (խմբագրական «Էճիբշըն Կազէթ», 27 նոյ.), Արեւ, 10.12.1920, 2-3:

Հայաստան կարմիր բեժիմին ներքեւ, Արեւ, 17.12.1920, 3:

Հայաստան Սովիէթ Հանրապետություն, Արեւ, 17.12.1920, 3:

Հայաստան վերջնագիր կուտայ Վրաստանի եւ Գարապէքիի. Ամենավերջին դահլիճին կազմը, Արեւ, 27.12.1920, 3:

Հայաստան պատերազմ կը հայտարարէ թուրք ազգայնականներուն դէմ, Արեւ, 13.10.1920, 3:

Հայաստանը մէկ ամսուան մէջ Պիտի բնաջնջեն եղեր Թուրք եւ Պօլշեիկ ծրագիրներ, Արեւ, 1.11.1920, 3:

Հայաստանէն լուրեր. Ինչպէս հայ զօրքը նահանջեց Ալեքսանդրապօլի յանձնումը. Թուրքահայ կամաւորներ. Ո՞վ կրկնար փրկել կացութիւնը, Արեւ, 21.1.1921, 2:

Հայաստանէն նամակ մը. Հայրենիքի վիճակի մասին անկողմնակալ տեղեկություններ, Արեւ, 1.12.1920, 3:

Հայաստանէն նոր լուրեր. Հայ եւ Թուրք նոր պատերազմի մը վախը. Թուրքերը կը մերժեն պարպել Ալեքսանդրապօլը. Սովը կ'սպառնայ դարձեալ հայ ժողովուրդին, Արեւ, 4.2.1921, 3:

Հայաստանի եւ Միլիճիներու միջեւ կնքուած հաշտութեան ամօթալի դաշնագրին պատճենը. Նոր մանրամասնութիւններ, Արեւ, 16.1.1921, 2:

Հայաստանի խղճալի կացութիւնը, Արեւ, 22.11.1920, 3:

Հայաստանի կացութիւնը, Արեւ, 12.1.1921, 3:

Հայաստանի կացութիւնը յուսալից. Հայ բանակին գրաւումները, Արեւ, 27.10.1920, 2:

- Հայաստանի սահմանագծումը, Արեւ, 14.1.1921, 3:
- Հայաստանի վիճակը վերջին աղետի նախօրեակին, Արեւ, 10.1.1921, 2:
- Հայերթուրք պատերազմ, Արեւ, 3.11.1920, 3:
- Հայերթուրք պատերազմ, Արեւ, 5.11.1920, 3:
- Հայերթուրք պատերազմ, Արեւ, 10.11.1920, 3:
- Հայերթուրք պատերազմ, Արեւ, 10.12.1920, 3:
- Հայեւոռուս համաձայնութիւնը խզուած Հայաստանը կը բողոքէ, Արեւ, 13.9.1920, 3:
- Հայկական բանակը միշտ բարձր կը մնայ իր դիրքին մէջ, Արեւ, 13.8.1920, 2:
- Հայկական զինուց նոր յաղթանակը, Արեւ, 8.10.1920, 3:
- Հայկական ճակատը, Արեւ, 10.11.1920, 2:
- Հայկական ճակատը, Արեւ, 12.11.1920, 2:
- Հայկական ճակատին վրայ, Արեւ, 1.9.1920, 3:
- Հայկական յաղթանակ թուրքերու եւ ռուսներու դէմ, Արեւ, 11.10.1920, 3:
- Հայկական յաղթանակներ Հայկ. բանակը յարձակման կ'սկսի Արեւ, 8.11.1920, 3:
- Հայկական յարձակողականը, Արեւ, 29.10.1920, 3:
- Հայկական պատրանքներ թուրքերու իրական զօրութեան մասին, Արեւ, 10.12.1920, 2:
- Հայկական սաւառնակներ Նովո Սեւիմի վրայ, Արեւ, 25.10.1920, 2:
- Հայկական փոխառութիւնը. Չորս քաղաքական կուսակցութեանց կոչը թուրքահայերուն, Արեւ, 17.9.1920, 1:
- Հեռագրալուրեր, Արեւ, 26.11.1920, 3:
- Հեռագրալուրեր, Արեւ, 1.12.1920, 3:
- Ղարաբաղի լեռնային մասը, Արեւ, 24.12.1920, 2:
- Մ. Ս. Կ., Ազգ. պատուիրակութեան բողոքը վեհաժողովին, Արեւ, 8.9.1920, 1:
- Մ. Ս. Կ., Ազգ. պատուիրակութեան բողոքը վեհաժողովին, Արեւ, 10.9.1920, 1:
- Մ. Ս. Կ., Ռազմաճակատը եւ թիկունքը, Արեւ, 3.9.1920, 1:
- Մ. Ս. Կ., Սկիզբն է փրկութեան, Արեւ, 8.10.1920, 1:
- Մ. Ս. Կ., Քննութիւն աշխարհի առջեւ, Արեւ, 27.9.1920, 1:
- Մ. Քէմալի կողմէ Հայաստանի առաջարկուած եօթը պայմանները որոնք տեղի տուին կռիւներու վերսկսման, Արեւ, 29.11.1920, 3:
- Մեծ դաւադրութիւնը, Արեւ, 5.11.1920, 1:
- Միլլիճիները յարձակողականի կ'սկսին Հայաստանի դէմ, Արեւ, 15.10.1920, 2:
- Մին առնուլ եւ միւսը չթողուլ, Արեւ, 16.2.1921, 1:
- Միտք բերենք թէ Հայաստան պատերազմի մէջ է, Արեւ, 12.11.1920, 1-2:
- Մկրտիչեան Լեւոն, Հայկական հարցի արդի կացութիւնը եւ մեր հակառակորդները, Ա., Արեւ, 23.2.1921, 1:
- Մկրտիչեան Լեւոն, Հայկական հարցի արդի կացութիւնը եւ մեր հակառակորդները Բ., Արեւ, 25.2.1921, 1:
- Մկրտիչեան Լեւոն, Յաւալի թիրիմացութիւն մը, Արեւ, 11.4.1919, 1:
- Մուշեղ արքեպիսկոպոս, Ազգին փրկիչները, Արեւ, 16.1.1921, 1:
- Մուսթաֆա Քէմալ եւ Պօլշէվիքները, Արեւ, 8.11.1920, 3:

1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի լուսաբանումը Ալեքսանդրիայի «Արեւ» օրաթերթում

- Յարաբերութիւնները կը ցրտանան Պոլշէվիկներու եւ Տաճիկներու միջեւ, Արեւ, 26.11.1920, 3:
- Յիշատակագիր մատուցուած Ազգերու դաշնակցութեան համաժողովին Հայ սահմ. ռամկավար կուսակցութեան կողմէ, Արեւ, 31.12.1920, 1-2:
- Յովհաննջանեան Ռ., Ի՞նչ կըսէ կովկասահայ ընդդիմադիր մամուլը օրէցօր, Արեւ, 1.12.1920, 2:
- Ն. Յ., Զինադադարը, Արեւ, 15.11.1920, 1:
- Նազարեթեան Ա., Վտանգից առաջ, Արեւ, 13.12.1920, 2-3:
- Նալբանդեան Յ., Պոլշէվիքները եւ Հայաստանը, Արեւ, 1.12.1920, 1:
- Նալբանդեան Յ., Պոլշէվիքները եւ Հայաստանը, Բ., Արեւ, 3.12.1920, 1:
- Նալբանդեան Յ., Պոլշէվիքները եւ Հայաստանը, Գ., Արեւ, 8.12.1920, 1:
- Նալբանդեան Յ., Պոլշէվիքները եւ Հայաստանը, Դ., Արեւ, 10.12.1920, 1:
- Նալբանդեան Յ., Պոլշէվիքները եւ Հայաստանը, Ե., Արեւ, 13.12.1920, 1:
- Նալբանդեան Յ., Վտանգին առջև, Արեւ, 12.11.1920, 1:
- Նախագահ Ուիլսոնը եւ Հայաստան, Արեւ, 24.11.1920, 3:
- Նախընթաց բանակցութիւնները, Արեւ, 23.8.1920, 3:
- Նախիջեանի գրաւումը, Արեւ, 23.8.1920, 3:
- Նոր զինակոչ Հայաստանի մէջ, Արեւ, 3.9.1920, 3:
- Շավարշ (Ա. Ալպոյաճեան), Պոլսական նամականի (սեփական թղթակցութիւն «Արեւ»ի), Արեւ, 31.1.1921, 1:
- Շավարշ, Պոլսական նամականի (սեփական թղթակցութիւն), Արեւ, 17.12.1920, 1-2:
- Շավարշ, Պոլսական նամականի (սեփական թղթակցութիւն), Արեւ, 5.1.1921, 2:
- Ոգեւորութիւնը Հայաստանի մէջ, Արեւ, 23.8.1920, 3:
- Ոգեւորութիւնը Հայաստանի մէջ, Արեւ, 25.10.1920, 2:
- Զթենց, Անկախութեան փոխառութիւնը եւ Հայաստանի մամուլը, Արեւ, 22.9.1920, 1:
- Պ. Աղեքս. Խատիսեանի ճառը, Արեւ, 20.8.1920, 2-3:
- Պ. Լեւոն Մկրտիչեանի ճառը Բարիզի հայ ռամկավար ակումբին մէջ, Արեւ, 26.1.1921, 1-2:
- Պ. Խատիսեանի խիստ կարեւոր յայտարարութիւնները Հայկական խորհրդարանի մէջ, Արեւ, 24.12.1920, 2:
- Պ. Քաջազնունի կը կազմէ Խառն դահլիճը, Արեւ, 6.12.1920, 3:
- Պաշարման վիճակ Հայաստանի մէջ, Արեւ, 25.10.1920, 3:
- Պատասխանատուութիւնները չփնտռենք (Խմբագրական «Ժող. Չայն»ի), Արեւ, 14.1.1921, 2:
- Պատմական տօքիւման մը, Արեւ, 10.12.1920, 2:
- Պոլսահայ թերթերէն. Կացութիւնը Հայաստանի ճակատին վրայ, Արեւ, 1.11.1920, 2:
- Պոնդ, Այժմէական նօթեր «Միական միատարր դահլիճ», Արեւ, 24.1.1921, 1-2:
- Պօղոս Փաշա Նուպարի անուան տօնը Կ. Պոլսոյ մէջ, Արեւ, 31.1.1921, 2-3:
- Պօղոսեան Յովհ., Թրքական նոր յարձակումներուն առթիւ Հայկական կառավարութեան բողոքը Դաշնակից պետութեանց, Արեւ, 29.10.1920, 2:
- Պօղոսեան Յովհ., Թրքական նոր յարձակումներուն առթիւ Հայկական կառավարութեան բողոքը Դաշնակից պետութեանց (շար. նախորդ թիւէն եւ վերջ) Քօալիսիօնի խնդիրը, Արեւ, 1.11.1920, 2:

Ռամկավար օդային տորմիդը, Արեւ, 17.9.1920, 3:

Ս. Կաթողիկոսին կոնդակը Պօղոս Նուպար Փաշայի ազգ. պատուիրակութեան նախագահին ճառը, Արեւ, 24.1.1921, 1:

Սարըղամիշի գրաւումը, Արեւ, 8.11.1920, 3:

Սեւակ, Պ. Ալ. Խատիսեան Գահիրէի մէջ Պատմական միթինկ Ամերիկեան Քօզմօկրաֆի մէջ, Արեւ, 3.9.1920, 1:

Սէվոյի Դաշնագրին շուրջ. Տեսակցութիւն մը Թուրքիոյ գահաժառանգին հետ, Արեւ, 17.12.1920, 3:

Սօվիեթները, Կովկասը եւ թուրք ազգայնականները, Արեւ, 13.8.1920, 3:

Վանատուր, Ի՞նչ կխորհին մեր ամերիկացի բարեկամները. Ս. Կաթողիկոսը իր վստահութիւնը կը կրկնէ Պ. Պօղոս Նուպարի. Տիրայր եպսկ.ի ծանրակշիռ յայտարարութիւնները (մեր մասնաւոր թղթակցէն), Արեւ, 26.1.1921, 1:

Վերջին դէպքերը Հայաստանի մէջ, Արեւ, 3.1.1921, 3:

Ուրիշ յաջողութիւններ, Արեւ, 23.8.1920, 3:

Փափագեան Գ., Նորէն դիմենք ժողովուրդին բայց նախ հաշիւ տանք, Արեւ, 26.1.1921, 2:

Փլէթֆորմ Ազգային Ռամկավարական կուսակցութեան Ամերիկայի շրջանակին ընդունած երկրորդ պատգամաւորական ժողովին մէջ եւ հաղորդուած ընդհանուր պատգամաւորական ժողովին, Արեւ, 26.11.1920, 2:

Փորձագետ, Խորհրդածութիւններ Հայաստանի ադէտին վրայ, Արեւ, 7.2.1921, 1:

Փորձագետ, Խորհրդածութիւններ Հայաստանի ադէտին վրայ, Արեւ, 9.2.1921, 1:

Քաղաքական կացութիւնը, Ա., Արեւ, 12.1.1921, 1:

Քաղաքական կացութիւնը, Բ., Արեւ, 14.1.1921, 1-2:

Քէմալական գործողութիւնները Հայաստանի դէմ, Արեւ, 13.10.1920, 3:

Քէմալական զեկոյց մը ի՞նչ կըսէ, Արեւ, 29.11.1920, 3:

Օլթիի վերագաւումը, Արեւ, 25.10.1920, 3:

20,000է աւելի կամաւորներ, Արեւ, 10.11.1920, 3:

В ожидании бури 2018 - В ожидании бури: Южный Кавказ, под ред.: К. В. Макиенко, Москва, 200 с.